

Розділ 1

Руська земля IX–XIII ст. в уяві літописців

Йдеться про консолідуючий вплив ідеї Руської землі на суспільно-політичне життя держави. Слова «Руська земля» або просто «Русь» належать до числа особливо часто повторюваних у літописах та інших пам'ятках писемності давньоруської доби. Вони виносились у заголовки видатних літературних творів – пригадаємо перші слова найдавнішого серед збережених часом літописного ізвода: «Се повѣсти времяныхъ лѣтъ, откуда есть пошла Руская земля... И откуда Руская земля стала есть»¹. А ось уривок видатного твору XIII ст., що за першим реченням одержав назву «Слово о погыбели Руской земли» і містить яскравий та емоційний образ східнослов'янської країни. Під «Руською землею» автор «Слова» розумів усю територію Русі². Це аж ніяк не можна вважати випадковістю або літературним кліше, на які так багаті пам'ятки світової писемності середньовіччя.

Поняття «Руська земля» буквально пронизувало все життя давньоруського суспільства, насамперед державне, соціальне та ідейне, маючи при цьому кілька основних значень. Руською землею або Руссю давньоруські літописці і письменники називали насамперед етнічні землі східних слов'ян або окремі їх частини. Історики і археологи здавна умовно іменують так етнокультурне об'єднання східних слов'ян, що склалося у Середній Наддніпрянщині у додержавний період: у VI–VII (Б.О.Рыбаков³) або у VIII–IX ст. (А.М.Насонов⁴). Літописи та інші пам'ятки давньоруської літератури X–XIII ст. використовують поняття «Руська земля» у двох значеннях: вузькому та широкому. У вузькому – то південна Русь, що охоплювала Київську, Чернігівську і Переяславську землі (в різні часи межі південної Руської земля змінювались); у широкому його розумінні цей термін застосовувався до всієї етнічної території східних слов'ян: від Чорного моря до Білого й від Карпатських гір до Волги.

Саме слово Русь у давньоруських писемних пам'ятках має чотири основних значення: етнічне – народ, плем'я, рід тощо; соціальне – суспільний про-

¹ Повесть временных лет. Подг. текста, перевод, статьи и коммент. Д.С.Лихачева. 2-е изд. СПб., 1999. С. 7.

² Памятники литературы Древней Руси. XIII век. М., 1981. С. 130–131.

³ Рыбаков Б.А. Политическое и военное значение южной «Русской земли» в эпоху «Слова о полку Игореве» // Историческая география России. М., 1970.

⁴ Насонов А.Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. М., 1951. С. 28–46.

шарок, верства або стан; географічне – територія чи земля; політичне – держава. Існує чимало концепцій походження слова Русь: скандинавська (від місцевості з схожою назвою), наддніпрянська (від назв річок з коренем «рос» у басейні Дніпра), фінська (від слова «ruotsi», яким фінські племена називали варягів) та ін. З давньоруських літописів і візантійських історичних творів (напр. «Про управління імперією» Константина Багрянородного X ст.) відомо, що Руссю називали спочатку скандинавів, з яких склались дружини північноруських і київських князів. Поступово дружини варязьких князів із роду Рюрика на східнослов'янських землях розбавлялися слов'янами і робились поліетнічними. Термін «русь» поширився спочатку на всіх дружинників, у тому числі на слов'ян, далі на племена полян, що панували у протодержавному утворенні на Середній Наддніпрянщині, а потім і на всіх східних слов'ян та на їхню землю і державу¹. Така думка видається мені найбільш прийнятною серед усіх існуючих нині.

Історіографія проблеми. Навколо поняття «Руська земля» здавна точились і нині продовжуються дискусії. Теза, згідно якої поняття Русь і Руська земля мають і етнічний, і державно-територіальний зміст, визнавалась і визнається практично всіма дослідниками. Однак досі вчені розходяться у думках щодо ареалу поширення в різні часи цих понять на східнослов'янських землях, їх значення та ідейного змісту в той чи інший історичний період, що великою мірою пояснюється складністю й індивідуальністю інтерпретацій різними вченими відповідних свідоцтв давньоруських пам'яток писемності.

Відомий історик та джерелознавець М.П. Погодін у середині XIX ст., спираючись на свідчення Повісті временних літ і Київського літопису XII ст., відстоював найширше розуміння поняття «Руська земля» для всього давньоруського часу². Він вважав, що це поняття одвічно прикладалось до всіх східнослов'янських земель. А В.Й.Ключевський думав, що «Руською землею» спочатку називалась лише Полянська земля в рубежах XI ст., а також область на Правобережжі Дніпра, на південь від Києва. Факти поширеного на всі східнослов'янські землі розуміння в літописах топоніму й етнікону «Руська земля» вчений зводив лише до суспільно-політичних чинників: так, на думку Ключевського, називалась територія, «якою володіла Русь³ з київським князем на чолі»⁴. Такого значення термін набув уже в XI–XII ст. Зі слів історика об'єктивно

¹ Мельникова Е.А., Петрухин В.Я. Комментарий к 9 главе // Константин Багрянородный. Об управлении империей. М., 1989. С. 291–332.

² Погодин М.П. Исторические замечания. Древность понятия об единстве Русской земли // «Москвитянин». 1850. № 6. Кн.2. С. 21–22.

³ Тут: у значенні Київське князівство.

⁴ Ключевский В.О. Сочинения в девяти томах. Т. VI. Специальные курсы. М., 1989. С. 97.

випливає, що Руську землю ототожнювали із спільною для всіх східних слов'ян державою.

Надзвичайно авторитетний історик давньоруського права В.І.Сергєєвич (його праці зберегли значення і в наш час) розглядав поняття «Руська земля» досить вузько, доводячи, що так одвіку називали лише колишні землі літописних полян, а це майже виключно Київська земля з Києвом. Навіть Чернігівська волость, на його думку, не складала частини Руської землі. Сергєєвичу були відомі приклади широкого тлумачення літописцями цього топоніма, але він пояснював їх, подібно до Ключевського, переважно політичним чинником: київські государі ставили під свою владу все нові й нові землі, логічним чином поширюючи на них цю назву. Однак такий, на його думку, другорядний (розширений) інтерпретації поняття «Руська земля» В.І.Сергєєвич не надавав особливого значення¹. Область полян переважно вважали Руською землею й деякі інші дослідники, насамперед філологи².

Необхідно відзначити, що контексти літописів та інших пам'яток давньоруської писемності дають підстави як для вузького, так і для широкого тлумачення названого поняття. Проте мені здається, що не всі дослідники з належною увагою вчитувались у згадки літописців про Руську землю, а, головне, часто використовували їх анахроністично, не роблячи різниці між контекстами джерел, де йшлося як про IX чи X, так і про XII–XIII ст. А це заважало простежити динаміку існування в часі цього поняття.

Не витримує критики джерелами популярна нині серед дилетантів думка, ніби Руською землею спочатку називались тільки землі нинішньої України, і лише потім цей термін поширився на інші землі східних слов'ян. У дійсності, перший серед літописів, що дійшли до наших днів: Повість временних літ, називає Руссю всю етнічну територію східних слов'ян. Ця тенденція простежується в інших літописних ізводах XII–XIII ст., зокрема Київському і Лаврентіївському (Суздальському). Протягом XII–XIII ст. вузьке (південноруське) поняття Руської землі видозмінювалось. З 1140-х років воно часом звучується, літописи ототожнюють його лише з Київською землею, протиставляючи її Чернігівській і Переяславській. Разом із тим, у джерелах і південно- і північноруського походження зберігається поняття «Руська земля» у найширшому його розумінні. Про це докладніше йтиметься далі.

Отже, уявляється безсумнівним, що одвіку термін «Руська земля» використовувався літописцями в обох значеннях: широкому і вузькому. Зауважу лише, що завжди виявлялось складним встановити які б там не було хронологічні й

¹ Сергєєвич В.И. Русские юридические древности. Т. 1. СПб., 1890. С. 83, 84, 87.

² Див. про це: Попов А.И. Названия народов СССР. Л., 1973. С. 50–51.

територіальні закономірності вживання книжниками XI–XIII ст. цього топоніма й етнікона. В моєму дослідженні побутування ідеї Руської землі в давньоруському суспільстві головна увага приділяється її державно-територіальному змістові.

Передісторію понять «Руська земля» і «Русь» *Повість временних літ* розпочинає з часів Великого переселення народів, IV–V ст. н. е. «У цій добі бере початок історична пам'ять усіх народів, що взяли участь у Великому переселенні, тут «точка» відліку авторів ранньоісторичних описів»¹. Наша «Повість» не стала виключенням з цієї древньої традиції.

Недосконалість методики дореволюційної текстології в цілому й літописознавства зокрема залишали простір для однобічних тлумачень і навіть тенденційних, суто політичних інтерпретацій поняття «Руська земля». М.С.Грушевський солідаризувався з В.Й.Ключевським і В.І.Сергеевичем у тій частині їхньої концепції, в якій стверджувалось превалювання вузького розуміння літописцями терміну, ігноруючи при тому надзвичайно численні свідчення літописів на користь найширшого розуміння на Русі словосполучення «Руська земля», – адже це йому було вигідно як політикові в прагненні щоб там не було ототожнити Київську Русь з Україною – і тільки з Україною!

На першій сторінці першого тому його «Історії України-Руси» можна прочитати буквально таке: «Його [українського народу] старе історичне ім'я: Русь, Русин, руський в часи політичного й культурного упадку було присвоєне² великоросійським народом»³ – виходить, отже, ніби назва «Руська земля» ніколи не мала відношення до етнічних територій майбутнього російського народу!

Далі читач переконається в тенденційності, ігноруванні невідгідних Грушевському контекстів джерел й загальній невідповідності їх свідченням наведеного твердження вченого. Цей історик був ознайомлений з літописами (хай і тлумачив їх надміру тенденційно, на вигоду власним побудовам), тому його запальні слова щодо виключної приналежності терміну «Руська земля» самій лише Київщині або принаймні Наддніпрянщині ніяк не можна пояснити його необізнаністю з контекстами джерел або професійною неспроможністю, що притаманне всім його близьким і далеким послідовникам.... Зате доводиться визнати граничну необ'єктивність твердження історика про те, що Руською землею чи Руссю називались лише землі пізнішої України.

¹ Мельникова Е.А., Петрухин В.Я. Название «Русь в этнокультурной истории Древнерусского государства (IX–X вв.) // журн. «Вопросы истории». 1989. № 8. С. 24.

² Цікаво було б дізнатися, як М. С.Грушевський та його послідовники уявляли собі сам перебіг «присвоєння» самоназви одного народу іншим?!

³ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 1. Київ, 1913. С. 1.

Взагалі ж докладні професійні наукові дослідження понять «Русь» і «Руська земля» розпочались лише в кінці 1940-х – 1950-х роках. Видатний джерелознавець А.М.Насонов на підставі вивчення основних літописних ізводів і списків XII–XV ст.¹ дійшов висновку, що ці терміни, які спочатку (у VIII–IX ст.) прикладали переважно до Південної Русі, з настанням XII ст. поширились на всі етнічні землі східних слов'ян. Але, підкреслював учений, це поняття завжди мало державний і етнічний зміст².

Б.О.Рибаков чітко сформулював своє розуміння назви «Руська земля». Він справедливо зауважив, що в ці слова середньовічні письменники вкладали два різних поняття: по-перше, так називали частину лісостепу на півдні Русі від Києва до Курська, по-друге, так поступово стали називати всі східно-слов'янські землі – територію давньоруської народності від причорноморських степів до Льодовитого океану. Обидва тлумачення територіальних рубежів Давньоруської держави, підкреслював учений, обумовлені історично. Більш імовірним і головним слід вважати погляд на Русь як на Наддніпрянські землі. Він виник ще у VI–VII ст. і дожив до століття IX-го. Протягом X–XII ст. поняття «Руська земля» стало неухильно розширюватися, об'єктивно відбиваючи зміни в суспільно-політичному житті Давньоруської держави, зокрема процеси складання давньоруської народності, і почало відбивати народні уявлення про всі без виключення землі східних слов'ян як руські незалежно від їхньої удільної роз'єднаності³.

Цю ідею частково підтримав археолог П.М.Третьяков. На його думку, численні свідоцтва літописів доводять, що аж до XII ст. ні Новгородські, ні Смоленські, ні Ростово-Суздальські, ні Галицько-Волинські землі Руссю (Руською землею) не називались. В уяві руських людей IX–XI ст. Руссю була начебто сама лише Київська земля⁴. Однак, на мою думку, вчений помилявся, що й спробую показати далі.

Разом із тим, дослідники літописання, серед них і деякі названі вище, не могли не помітити, що однозначна схема поступового розширення територіального змісту поняття «Руська земля» протягом X–XII або XII–XIII ст. не відповідає багатьом літописним контекстам. Так, у статті 1953 р. Б.О.Рибаков мимохідь зауважив, що в Київському літописі 90-х років XII ст. київське місто Овруч протиставляється Русі (доменові київського государя Святослава Всево-

¹ Наслідком цієї копіткої й тривалої праці стала низка публікацій, серед яких і його книжка: *История русского летописания*. М., 1969.

² *Насонов А.Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства*. М., 1951. С. 28 и сл.

³ *Рыбаков Б.А. Древние русы // «Советская археология»*. 1953. Т. XVII та інші праці автора.

⁴ *Третьяков П.Н. У истоков древнерусской народности*. Л., 1970. С. 73.

лодича), але лише тому, що було доменом князя південної Руської землі Рюрика Ростиславича¹. Та при цьому вчений не пояснив, чому в цьому самому джерелі за XII ст. літописці часом не включали до південної Руської землі навіть її основоположні стольні гради: Чернігів і Переяславль Південний.

У докладно аргументованій праці з етногенезу східних слов'ян Л.В.Черепнін простежив процеси формування давньоруської народності і державності, визначив час її існування і початків поділу на російську, українську та білоруську. Багато уваги історик приділив закономірностям і особливостям використання джерелами поняття «Руська земля». Констатує широкі межі його застосування в XI – першій половині XIII ст., – поряд із традиційним прикладенням його до Середньої Наддніпрянщини, – він разом із тим, відзначив, що з середини XII ст. у письмових джерелах спостерігається тенденція нового звуження цього державного і етнокультурного топоніма й етнікона. Це було надзвичайно важливим спостереженням. Навівши низку прикладів із літописів, Л.В.Черепнін встановив, що вираз «Руська земля», який раніше (X – початок XII ст.) вживався у джерелах як у вузькому, так і широкому смислах, у часи удільної роздробленості все частіше означав південну Руську землю, і пояснив цей історичний феномен політичним розчленуванням території давньоруської народності, що почалося в кінці XI ст. і продовжилось протягом всього століття XII-го. Воно стало виявом наростання сил удільної роздробленості. Таке пояснення видається загалом вірним, але дещо загальним.

Цей історик вважав, що «процес утворення окремих самостійних князівств був пов'язаний із остаточним зживанням старого племенного поділу». Зі сторінок літописів поступово зникають назви «старих» племен. Натомість літописці все частіше згадують про *землі*: Муромську, Ростовську, Полоцьку, Новгородську, Чернігівську, Галицьку та ін.²

Це пізніше звужування змісту поняття «Руська земля» в XII ст. розглянув у своїх працях Б.О.Рыбаков. Він помітив, що в джерелах того часу можна знайти багато прикладів воскресіння старого, архаїчного розуміння Русі як південної області. Вчений вважав, що однією з причин такого явища стало природне прагнення всіх нових князівств, які недавно відокремились від Київського державного осередку, підкреслити новизну свого політичного статусу, утвердити незалежність від Києва, тобто, відгородитися від Русі Київської (тобто, Південної), термінологічно звузивши значення поняття «Руська земля»³.

¹ Рыбаков Б.А. Древние русы. С. 33.

² Черепнин Л.В. Исторические условия формирования русской народности до конца XV в.

// Вопросы формирования русской народности и нации. М.; Л., 1958. С. 58.

³ Рыбаков Б.А. «Слово о полку Игореве» и его современники. М., 1971. С. 158.

На відміну від Л.В.Черепніна, котрий писав що за доби удільної роздробленості старий племінний поділ був подоланий, Б.О.Рибаков доводив, що Давньоруська держава після 1140-х років розпадається на півтора десятка самостійних князівств, подібних до півтора десятків древніх племінних союзів і князів. Стольні гради найбільших князівств раніше були осередками союзів племен: Київ у полян, Смоленськ – у кривичів, Полоцьк – у полочан, та ін¹. Ця думка видається мені дещо штучною, бо не повністю відповідає історичним реаліям доби роздробленості.

Б.О.Рибаков назвав ще одну причину звужування сенсу поняття «Руська земля»: всі головні руські князі, нащадки Володимира Святославича, хоча й мали з середини XII ст. власні володіння, все ж таки продовжували вважати своєю спільною династичною власністю древнє ядро держави – південну Руську землю. І кожний прагнув одержати свою частку в спадщині прапрадідів. Звідси випливало й бажання протиставити свої князівства Русі Південній, з Києвом на чолі². З певними корективами з цією думкою можна погодитись.

У 70-х – 90-х роках XX ст. історики продовжували дослідження змісту і еволюції в суспільній думці східнослов'янської держави поняття «Руська земля». У моїй давній статті простежена динаміка розвитку цього терміну і визначений хронологічний поріг (40-і роки XII ст.), коли він часом звужувався до меж Київської землі. Навіть ті східнослов'янські області, що одвічно (це підтверджується літописами) входили до неї: Чернігівська і Переяславська, часом залишались у літописних контекстах за рубежами Руської землі³.

Оригінальною виглядає стаття В.А.Кучкіна, в якій він мало не з математичною точністю вирахував за літописами міста і села, що входили (або не входили) до південної Руської землі. Історику часом виявлялось досить однієї-єдиної (часто недосить конкретної і переконливої) літописної згадки про те чи інше поселення як про руське, щоб вмістити його до Руської землі. Такий формальний, а, швидше, формалістичний, метод дослідження дозволив Кучкіну відмовитися від традиційного і фундованого величезним комплексом свідчень джерел погляду на Руську землю Півдня як на об'єднання Київської, Чернігівської та Переяславської земель.

В.А.Кучкін прийшов до дивовижного і, на мій погляд, помилкового висновку про те, начебто давня Руська земля літописів «простягалась не в меридіо-

¹ Рыбаков Б.А. Обзор общих явлений русской истории IX – середины XIII вв. // «Вопросы истории». 1962. № 4. С. 50.

² Рыбаков Б.А. Политическое и военное значение южной «Русской земли». С. 70–71.

³ Котляр М.Ф. «Руська земля» в літописах IX–XIII ст. // «Український історичний журнал». 1976. № 11.

нальному, а в широтному напрямку. Її більша частина, що розташовувалась у правобережжі Дніпра, займала головним чином вододіл, який відділяв басейни Прип'яті й Західного Бугу від басейнів Південного Бугу й Дністра. На заході Руська земля сягала верхів'їв Горині й Західного Бугу»¹. Знавця літописів та історичної географії Давньої Русі В.А.Кучкіна чомусь не збентежила та обставина, що окреслений ним на карті регіон, зокрема верхів'я Горині й Західного Бугу, почав заселятися й обростати містами в основному в XII ст., тоді як південна Руська земля була природним і соціальним утворенням, яке існувало принаймні з VIII–IX ст.

Вдало й дотепно полемізуючи з Кучкіним, І.В.Ведюшкіна логічно запропонувала насамперед відмовитися від спроби визначити точні межі південної Руської землі. Вона слушно підкреслила всю умовність, з одного боку, і географічну неконкретність самого цього поняття – з іншого. Тому, вважає вона, не варто захоплюватися статистичними викладками на предмет того, які міста і села входили до південної Руської землі, а які – ні. І.В.Ведюшкіна предметно і переконливо проаналізувала факти використання у писемних пам'ятках XI–XIII ст. і вузького і широкого змісту назви «Руська земля» й довела, що воно просто не піддається географічно-номенклатурному визначенню. Для цього вона залучила нові джерела, свідчення епіграфіки й сфрагістики², що робить її працю оригінальною та особливо вартісною.

Із конспективно викладених думок істориків (серед них – і не названі мною в цьому короткому огляді літератури)³ створюється враження про мінливість розуміння літописцями слів «Руська земля» (Русь), зміни в їхньому тлумаченні цього терміну в різні хронологічні періоди. Спочатку, в IX–XI ст., воно було досить вузьким: під Руською землею розуміли Південну, Дніпрянську Русь, без Погорини, Галичини й Волині. Далі термін поширився на всі східнослов'янські землі (з кінця XI – початку XII ст.), але майже одночасно в окремих випадках його сенс звужується до рубежів древньої Руської землі: Київської, Чернігівської та Переяславської областей. Насправді зовсім не усі історики дотримувались такого розуміння історико-хронологічного аспекту змісту терміна. Наприклад, М.П.Погодін, а згодом Л.В.Черепнін вважали, що з самого початку поняття «Руська земля» мало все ж таки загальноруське значення. А це може

¹ Кучкин В.А. «Русская земля» по летописным данным XI – первой трети XIII вв. Древнейшие государства Восточной Европы. 1992–1993. М., 1995. С. 96.

² Ведюшкина И.В. «Русь» и «Русская земля» в «Повести временных лет» и летописных статьях второй трети XII – первой трети XIII вв. // Там же. С. 101 и сл.

³ Див. більш докладний розгляд історіографії з теми: Котляр М.Ф. «Руська земля» в літописах XI–XIII ст.

свідчити про превалювання етнічного змісту поняття над іншими (територіальним, державним, соціальним).

Перш, ніж розглянути в динаміці процеси розширення і звужування поняття «Руська земля» і спробувати пояснити причини цього явища, варто обумовити, що воно завжди використовувалось давньоруськими книжниками в двох смислах: широкому і вузькому. Почну з найдавніших літописних текстів.

В етногеографічному вступі до Повісті временних літ після оповіді про полянських князів Кия, Щека і Хорива, що сиділи в своєму граді Києві, йдеться: «И по сихъ братьи держати почаша родъ ихъ княженъ в поляхъ¹, а в деревляхъ² свое, а дреговичи свое, а словѣни свое в Новѣгородѣ, а другое на Полотѣ, иже полочане. От нихъ же кривичи, иже сѣдять на верхѣ Волги, и на верхѣ Двины, и на верхѣ Днѣпра, ихъ же градъ есть Смоленскъ; тудѣ бо сѣдять кривичи... Се бо токмо словѣнскъ языкъ в Руси: поляне, деревляне, новгородци, полочане, дреговичи, сѣверъ, бужане, зане сѣдоша по Бугу, послѣже же велыняне»³.

У наведеному уривку з Повісті временних літ східнослов'янські племена-княжіння виступають вже як частини своєрідної конфедерації цих протодержавних утворень, об'єднаних слов'янським «языком»⁴. Цю конфедерацію перші літописці називають Руссю, в широкому значенні цього терміну.

Серед інших слов'янських «племен» (у дійсності племінних княжінь) у Повісті названі також радимичі, котрі сиділи на Сожі, і в'ятичі, які жили на Оці, а «улучи и тиверьци сѣдяху бо по Днѣстру... оли до моря, и суть гради ихъ и до сего дне»⁵. Йдеться про розселення слов'ян у Східній Європі. Таким чином, складач Повісті временних літ перелічив тринадцять східнослов'янських племінних княжінь, що посідали всю етнічну територію давньоруської народності в часи її розселення і формування (VI–IX ст.). Перед нами, отже, – Руська земля в найширшому розумінні цього поняття. А під 898 р. літописець знову повертається до цього питання й зауважує: «А словенський языкъ и рускый одно есть ... Аще и поляне звахуся, но словенская рѣчь бѣ. Полями [полянами] же прозвани быши, зане в поли сѣдяху, а языкъ [народ] словенски единъ»⁶, наголошено підкреслює книжник.

Таким чином, літописець з самого початку вважав, що всі східні слов'яни належали до одного «языка» (народу), розмовляли спільною мовою, яку він

¹ Троїцький список «Повісті» містить точніше читання: «в Полянех».

² у Троїцькому списку: «в Деревлянех».

³ Повесть временных лет. С. 10.

⁴ у давньоруській мові слово «язык» означало і мову, і народ: рід, плем'я, союз племен, одним словом, – етнос.

⁵ Повесть временных лет. С. 10.

⁶ Там же. С. 16.

ототожнював з руською (давньоруською). Звідси неважко зробити висновок, що автору Повісті временних літ було властиве широке розуміння термінів «Русь» і «Руська земля». Він прикладав їх до всіх без виключення східнослов'янських «племен» VIII–X ст. і, слід гадати, навіть до їхніх попередників VI–VII віків. Принагідно відзначу, що тенденційне твердження деяких національно стурбованих українських істориків, начебто Руссю називали самих лише полян, легко спростовується тільки-но процитованими словами Нестора: «Аще и поляне звахуся, но словеньскаа рѣчь бѣ». Звідси виходить, що поляни належали до спільної для всіх східних слов'ян давньоруської мовної спільності, отже, і народності.

Перші згадки про Руську землю в літописах, найперше в Повісті временних літ, розглядають її в найширшому значенні, як країну і державу. Вже в першій датованій статті Повісті під 852 р.¹ читаємо: «Наченшю Михайлу [візантійському імператору] царствовати, нача ся прозывати Руска земля»². Йдеться про країну, державне утворення східних слов'ян. І в переказі змісту русько-візантійської угоди під 912 р. це джерело завершує його словами: «И уряд положиша межю Грецкою землею и Рускою и клятвы не преступити ни Греком, ни Руси»³. В цій початковій частині літопису в тотожному сенсі використовується й термін «Русь», що охоплює всю етнічну територію східнослов'янського народу.

Так само у вступній частині до Новгородського першого літопису, що починається згадкою про початки Руської землі, читаємо: «Како быша древние князи и мужие ихъ и како отбараху Руския земли и ины страны прияху подъ ся». В цьому тексті «Руська земля» виступає як країна і держава руських людей. Дружинники закликають: «Потягнемъ ю по своемъ князѣ и по Руской земли», а літописець зауважує, що князі «роплодили бы землю Рускую»⁴.

Явно легендарне походження має недатована стаття Воскресенського літопису XVI ст. про розселення слов'ян: «И пришедше Словѣни съ Дуная и сѣдше у езера Ладожьскаго, и оттолѣ прииде и сѣдоша около озера Илменя, и про-

¹ Всі дати Повісті временних літ і Новгородського першого літопису для IX і X ст. є умовними.

² Повесть временных лет. С. 12. В Радзивіллівському літописі під тим же самим роком форма запису дещо інша: «Нача прозыватися Русская земля» (ПСРЛ. Т. 38. Радзивилловская летопись. Л., 1989. С. 15). Радзивіллівський літопис є близьким до Літописця Переяславля Суздальського, джерела дуже авторитетного і давнього (див.: *Лихачев Д.С.* Русские летописи и их культурно-историческое значение. М.; Л., 1947. С. 432–437).

³ Повесть временных лет. С. 20.

⁴ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. С. 431–432. Под ред. и с предисл. А.Н.Насонова. М.; Л. 1950. (Приложение первое. Извлечения из Воронцовского списка).

звашася инымъ именемъ, и нарекошася Русь рѣкы ради Руссы, иже впадоша в озеро Илмень; и умножився имъ, и содѣлаша градъ и нарекоша Новгородъ и посадиша старѣйшину Гостомысла»¹. У цьому позбавленому реальної історичної основи записі явно відчувається новгородська легенда, покликана звеличити місто і першого міфічного старійшину Гостомисла. Це неважко зрозуміти, адже в фундаменті Воскресенського літопису лежить Московський великокнязівський ізвод 1479 р., близький до тексту Софійського першого літопису новгородського походження². А в пізній (1563 р.) «Степенной книге царского родословия», що спирається на більш давні літописні джерела, Руська земля згадується в зв'язку з легендарною мандрівкою апостола Андрія на Русь: «Сий бо божественный Апостоль Андрей первые благословил землю нашу Рускую, и прообразивый нам святое крещение...»³ Отже, в історичній пам'яті народу протягом століть жила думка щодо прадавнього існування Руської землі.

Руська земля доби існування відносно єдиної держави. Вже в перших датованих записах Повісті временних літ дехто з істориків вбачає вузьке розуміння Русі як лише Київської землі. Під 866 р. Нестор розповідає про похід Аскольда і Діра на греків, називаючи князів та їхнє військо Руссю («яко Русь на Царьгородъ идетъ», «безбожныхъ Руси корабли смяте»)⁴. Як відомо, Київське князівство Аскольда (умовно назвемо його так) навряд чи перевищувало за площею Київську землю. Та з цих слів не можна робити поспішного висновку, наче в 60-х роках IX ст. вузьке тлумачення поняття «Русь» змінило первинне, широкіше і що записи Нестора під 866 р. і пізнішими роками відносяться лише до Київського князівства. Адже коли у 882 р. Олег, убивши Аскольда і Діра, сів князем у Києві, він одразу ж заявив: «Се буди мати градомъ русьскимъ»⁵. Можливо, в першому випадку термін «Русь» міг бути використаний літописцем стосовно Русі суто Київської, тоді як у другому випадку – в широкому розумінні слова як збірного найменування всіх східних слов'ян (русів). Але й у тому й у іншому випадку йшлося не про якусь одну, хай важливу, частину Русі (Київську землю), а про все державне утворення східних слов'ян.

В записах XI ст. «Повість» завжди широко тлумачить назву «Русь». Про це свідчить текст першої угоди Олега з переможеними греками 907 р., в якому мовиться: «Даяти [грекам] уклады на рускыя грады: первое на Киевъ, та же на Чернигов, на Переяславль, на Полтѣскъ, на Ростов, на Любеч и на прочаа горо-

¹ ПСРЛ. Т. 7. Летопись по Воскресенскому списку. СПб., 1856 (далі – Воскресенская летопись). С. 262.

² Лихачев Д.С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. С. 472–474.

³ Гиляров Ф. Предания Русской начальной летописи. М., 1878. С. 53 (текст).

⁴ Повесть временных лет. С. 13.

⁵ Там же. С. 14.

ды»¹. Серед головних давньоруських міст і протоміст початку Х ст. у процитованому тексті не названо лише Новгород (вірніше, Городища, що було попередником Новгорода, який тоді ще не народився). Проте немає сумнівів у тому, що головне місто ільменських словенів і в Х ст. вважалося руським. Коли 977 р. сини Святослава Ігоревича Ярополк, Олег і Володимир суперничали за старійшинство на Русі, літописець зауважив: «А Ярополкъ посадники своя посади в Новѣгородѣ, и бѣ володѣя единѣ в Руси»².

Показовим уявляється запис статті 915 р. у «Повісті временних літ»: «Придоша печенѣзи первое на Рускую землю, и сотворивше мирѣ со Игорем, и придоша к Дунаю»³. Під Руською землею тут розуміється країна східних слов'ян, і це визначення далеко виходить за рамки вузького значення терміну. Таке саме широке значення поняття «Руська земля» відбиває текст угоди Ігоря з Візантією: його люди «послании от Игоря, великого князя рускаго, и от всякоя княжѣя, и от всѣхъ людей Руския земли»⁴.

Яскравий приклад розуміння правлячою верхівкою Русі середини Х ст. загальноруського значення поняття «Руська земля» міститься в «Повісті временних літ» під 955 р.. Ольга залишилась невдоволеною тим, що її син вперто дотримувався язичницьких звичаїв. «Но обаче любяше Ольга сына своего Святослава, рѣкущи: «Воля Божья да будетъ; аще Богъ хоцетъ помиловати рода моего и землѣ Рускиѣ, да възложитъ имъ на сердце обратитися къ Богу, яко же и мнѣ Богъ дарова»⁵.

Так само в загальноруському сенсі використовується літописцями термін «Руська земля» в описі князювання в Києві Святослава Ігоревича. Під 968 р. Нестор нотує: «Придоша печенѣзи на Руску землю первое, а Святославъ бяше Переяславци [на Дунаї]»⁶. Ця стаття, здавалось би, суперечить записові «Повісті» під 915 р.: «Придоша печенѣзи первое на Рускую землю». Як зауважив Д.С.Лихачов, «очевидно, тут літописець має на увазі лише те, що печеніги вперше напали на самий Київ»⁷. Якщо це так, то тоді поняття Руської землі в даному разі використане Нестором у значенні «Дніпровська Русь».

Але в інших записах Нестора доби Святослава Руська земля виступає в найширшому значенні, щодо етнічної й державної території країни. Звертаючись до війська, він закликає: «Да не посрамимъ землѣ Рускиѣ», «Руска земля

¹ Повѣсть временных лет. С. 17.

² Там же. С. 35.

³ Там же. С. 21.

⁴ Там же. С. 23.

⁵ Там же. С. 31.

⁶ Там же. С. 31.

⁷ Лихачев Д.С. Комментарии // Повѣсть временных лет. СПб., 1999. С. 444.

далеча, а печенѣзи с нами ратьни»¹. І навіть швидкоплинне князювання Ярополка Святославича в Києві (972–978 рр.) розглядається літописцем як його правління в Руській землі (державі): «А Ярополкъ посадники своя посади в Новѣгородѣ, и бѣ володѣя единѣ в Руси»². Показово, що в цьому фрагменті літопису названо обидва головні центри держави того часу: Київ і Новгород, об'єднання яких за Олега ту державу і започаткувало.

Пізніше в східнослов'янському письменстві спостерігається, хай і нечасто, територіально обмежене тлумачення терміну «Руська земля» для X і XI ст. – у значенні «Південна». Під 980 р. літописець оповідає про заснування князем Володимиром пантеону язичницьких богів у Києві, на горбі, поряд із його теремом, і принесення людських жертв³. Завершуючи розповідь, книжник записав: «И осквернися кровью земля Руска и холмо-ть»⁴. І все ж таки, за моїми спостереженнями над джерелами, в X ст. широкіше розуміння слів «Руська земля» набагато переважало вузьке. Коли Володимир Святославич зробив шлюбну пропозицію візантійській принцесі Анні, вона не побажала йти за невідомого їй князя-язичника. Брати-співправителі Василій і Константин радять сестрі прийняти пропозицію руського князя. Руський літописець уклав до їх вуст знаменні слова: «И рѣста ей брата: «Еда како обратить Богъ тобою Рускую землю в покаянье, а Гречскую землю избавишь от лютыя рати»⁵. Цими словами книжник ставить на один щабель Русь і Візантію, патріотично вбачаючи в «Руській землі» мало не світову державу того часу.

Лінію звеличення Руської земля як країни всіх давніх русичів «Повість» продовжує в розповідях про урочисте охрещення Русі Володимиром: «Сим же раздаяномъ на ученье книгамъ, събысться пророчество на Русьстѣй земли...», «Благословень Господь Иисус Христос, иже възлюби новыя люди, Русскую землю, и просвѣти ю крещеньемъ святымъ»⁶. А у величному панегірику князю Володимирі, що починається піднесеними словами «Се есть новый Костянтинъ великого Рима...», Нестор в останній раз пишається країною, яку залишив нащадкам князь: «Дивно же есть се, колико добра створилъ Русьстѣй земли [Володимир], крестивъ ю»⁷.

¹ Повість временных лет. С. 33, 34.

² Там же. С. 35.

³ Володимир Святославич вокняжився в Києві влітку 978 р. Тоді й почав зводити пантеон язичницьких богів.

⁴ Повість временных лет. С. 37.

⁵ Там же. С. 50.

⁶ Там же. С. 53.

⁷ Там же. С. 58.

Важко встановити які-небудь хронологічні закономірності використання літописцями для XI ст. вузького або широкого розуміння терміну «Руська земля». Вони трапляються в текстах поряд як на початку, так і в кінці століття. Наприклад, під 1015 р. у Повісті временних літ спочатку йдеться про те, як київський князь Володимир Святославич, дізнавшись про те, що «печенегом идущемъ на Русь, посла противу имъ Бориса»¹, свого сина, – в цьому контексті під Руссю розуміється південна Руська земля, на рубежі якої зі степом і напали кочовики. Та буквально через кілька речень у цьому джерелі читаємо: «Дивно же есть се, колико добра створиль [Володимир] Русьстѣй земли, крестивъ ю»² – в цьому випадку назва «Руська земля» вжита в найширшому значенні: стосовно всіх східних слов'ян.

Ця стаття літопису плавно й непомітно для читача переходить в агіографічну повість про страстотерпців Бориса і Гліба, що загинули від руки мерзенного вбивці Святополка, їхнього зведеного брата. У цій повісті, близькій до житійної³, словосполучення «Руська земля» прикладається до всієї етнічної території східних слов'ян: «озаряющая всю землю Руськую», «земля бо Руска благословися ваю кровью»⁴.

Подібне явище бачимо і в записах Повісті временних літ кінця XI ст. Під 1094 р. у джерелі говориться: «Половци же начаша воевати около Чернигова. Олгови [Святославичу] не възбраняюще, бѣ бо самъ повѣлель имъ воевати. Се уже третье наведе поганья на землю Руськую...»⁵ У наведеному контексті Руська земля ототожнюється з Чернігівською, тобто частиною південної Руської землі. Але незабаром по тому, розповідаючи про знаменитий Любечський з'їзд князів 1097 р., книжник відзначив, що князі перемовлялись між собою: «Почто губимъ Руськую землю, сами на ся котору дѣюще?» і постановили, щоб кожний із них княжив у волості, одержаній або в спадщину від батька, або пожалуваній йому великим князем київським. У даному разі Руська земля широко тлумачиться джерелом: поряд з Київщиною, Переяславщиною й Чернігівщиною, до неї включені Волинь з м.Володимиром і майбутня Галицька земля з містами Перемишлем і Тербовлем⁶.

У контекстах Повісті временних літ XI ст. і близьких за змістом до них записів Новгородського першого літопису молодшого ізвода того часу із згадка-

¹ *Повесть временных лет*. С. 58.

² Там же. С. 58.

³ Докладно проаналізовано давньоруські агіографічні твори про Бориса і Гліба у кн.: Бугославский С. А. Древнерусские литературные произведения о Борисе и Глебе. М., 2007.

⁴ *Повесть временных лет*. С. 61.

⁵ Там же. С. 95.

⁶ Там же. С. 109–110.

ми Руської землі спостерігаються дві тенденції. Перша зводиться до того, що літописці використовують це поняття у вузькому розумінні тоді, коли йдеться про Наддніпрянщину. Цим вони, мабуть, намагались конкретизувати картину політичного і воєнного життя. У 1018 р. польський князь Болеслав разом із зятем Святополком Ярополчицем розпочав війну проти Ярослава Мудрого. Книжник розповідає про те, що «Ярославъ же совокупивъ Русь, и варягы и словѣнѣ, поиде противу Болеславу и Святополку»¹. В цьому контексті жителі Південної Русі кияни чітко відмежовані від словенів-новгородців. Коли ж автор Повісті временних літ обмежувався загальною і короткою згадкою про воєнні дії, він міг скористатися етніконом «Русь» в найширшому значенні. Під 1019 р. лапідарно зауважує, що між Ярославом і Святополком «бысть съча зла, яка же не была в Руси»².

Особливо показовою виглядає стаття Повісті 1026 р., яка описує завершення суперечки між Ярославом Володимировичем і його братом Мстиславом, що княжив тоді в Чернігові. Будучи розгромленим Мстиславом у битві 1024 р. поблизу Чернігова, Ярослав змушений був піти із ним на компроміс щодо південної (Наддніпрянської) Руської землі: «И раздѣлиста по Днѣпръ Русьскую землю: Ярославъ прия сю сторону, а Мъстиславъ ону. И начаста жити мирно и в братолюбствѣ, и уста усобица и мятежъ, и бысть тишина велика в земли»³ [в країні]. Необхідно взяти до уваги, що в той час державне і політичне життя Русі зосереджувалось на Наддніпрянщині, тому цю літописну формулу можна тлумачити більш широко, вона вбирає в себе й загальне поняття Руської землі.

Зате однозначно можна інтерпретувати розуміння цього етнікону як найширше в статті Повісті 1036 р. Тоді помирає Мстислав у Чернігові, й Нестор недвозначно констатує: «Посемъ же перея власть [волость] его всю Ярославъ, и бысть самвластецъ Русьстей земли». Наступне речення в літописі підтверджує таке тлумачення: «Иде Ярославъ Новугороду, и посади сына своего Володимера Новѣгородѣ...»⁴

Розуміння поняття «Руська земля» як Русі Південної в мінливих рубежах Київської, Чернігівської та Переяславської земель властиве також записам літописів XI ст., в яких йдеться про вторгнення половців і торків. Це неважко зрозуміти, бо кочовики здійснювали свої набіги майже виключно на Переяславщину та Південну Київщину, заходячи часом і до Чернігівської землі. Під 1061 р. книжник згадує: «Придоша половци первое на Руськую землю вое-

¹ Повесть временных лет. С. 63.

² Там же.

³ Там же. С. 65.

⁴ Там же. С. 66.

вать»¹. Тотожні записи див. під 1068 р. Серед багатьох свідчень «Повісті» наведу особливо характерне, під 1080 р.: «Заратишася торци переяславъстии на Русь. Всеволодъ² же посла на ня сына своего Володимера. Володимеръ же шедъ, побѣди тѣркъ»³. В цьому контексті «Повісті» Руська земля ототожнюється з Переяславською, на південних рубежах якої кочували торки, а також південна Київська.

Проте в більшості випадків у контекстах XI ст., та й у пізніших, де йдеться про напади кочовиків, важко встановити, яке саме значення вкладав книжник у поняття «Руська земля». З одного боку, часом окреслюється територія нападу, отже, можна вважати поняття з вузьким значенням. З іншого – контексти типу «Придоша половци первое на Руськую землю воевать» можуть відбивати всю Руську землю, область життя русичів. Показовим у цьому плані виглядає знамените місце «Повісті» під 1068 р.: «Придоша иноплемьеници на Руську землю, половци мнози. Изяславъ же, и Святославъ, и Всеволодъ изидоша противу имъ на Лѣто»⁴(Альту). З літописних контекстів зрозуміло, що кочовики вдерлися до Переяславської землі, де їх зустріли князі-тріумвіри на порубіжній річці Альті. Та продовження цієї статті з роздумами про Божий промисел і Божу волю переконує в найширшому значенні поняття «Руська земля», прикладенні його до всієї східнослов'янської держави. А новгородський літописець більш емоційно й лапідарно відбиває навалу половецьких ханів: «Гнѣвъ божи бысть: придоша половци и побѣдиша Руськую землю»⁵. Йдеться про державу в цілому.

«Повість временних літ» у статті 1071 р. серед інших подій описує й таку: «В си же времена приде волхвъ, прелщень бѣсомъ; пришедъ бо Киеву, глаголаше,... яко на пятое лѣто Днѣпру потещи вспять, и землямъ преступати на ина мѣста, яко стати Гречьскы земли на Руской, а Руськѣй на Гречьской, и прочимъ землямъ измѣнитися»⁶. Так само у загальноруському значенні використано термін «Руська земля» в докладній розповіді Нестора про кончину Феодосія Печерського (1074 р.) і про його чесноти й діяльність на благо віри й Печерської обителі. Про Феодосія в «Повісті» сказано, що «такы черныцѣ, яко свѣтила в Руси сѣяють». Це ж саме стосується іншого печерського брата Іере-

¹ Повесть временных лет. С. 71.

² Ярославич, великий князь київський.

³ Повесть временных лет. С. 87.

⁴ Там же. С. 73.

⁵ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. С. 17.

⁶ Повесть временных лет. С. 75.

мії в продовженні цієї розповіді: «Такъ же бѣ и другый брат, именемъ Еремия, иже помняше крещенъе землѣ Русьскыя»¹.

Інша тенденція складачів Повісті временних літ за XI ст. у використанні терміну «Русь» (Руська земля) полягає в поступовій конкретизації й стабілізації його вузького значення. Під 1026 р. джерело вмістило характерний для цієї тенденції запис: Ярослав Володимирович «створи миръ с братом своим Мъстиславомъ»² у Городьця. И раздѣлиста по Днѣпръ Русьскую землю: Ярославъ прия сию сторону, а Мъстиславъ ону»³. Таким чином, Ярославу дісталось Правобережжя Дніпра з Києвом, а Мстиславу – Лівобережжя з Черніговом. Разом із тим, політичне й соціальне життя Давньоруської держави проходило переважно на Середній Наддніпрянщині, тому поняття «Руська земля» в цьому контексті одночасно має й широке значення. Сказане стосується переважної більшості випадків використання цього поняття літописцями.

На останню чверть XI ст. в літописах вже утверджується й стабілізується вузьке тлумачення поняття «Руська земля», хоча й поступається за частотою вживання його широкому розумінню. Воно, як і раніше, охоплює Київщину, Переяславщину та Чернігівщину. У кінці 70-х років князі-ізгої Олег Святославич і Борис В'ячеславич знамірилися відібрати батьківські землі в свого дядька Всеволода Ярославича, чернігівського государя: «Приведе Олегъ и Борисъ поганья на Руськую землю», «Олегъ же и Борисъ придоста Чернигову, мняще одолѣвше, а землѣ Русьскѣй много зла створше...». Всеволод попросив допомоги в старшого брата, київського государя Ізяслава. Той відповів йому знаменними словами: «Аще будетъ нама причастъе в Русскѣй земли, то обѣма; аще лишена будеѣ, то оба»⁴. Це одне з перших вживань у літописах поняття «причастъе» – частка власності в Руській, в даному разі Київській і Чернігівській, землі. З 40-х років XII ст., коли в державі утвердиться порядок колективного володіння державою братами-Ярославичами, «причастъе» або «часть» даватиметься великим князем київським своїм родичам за службу або в порядку заохочення і залучення на свій бік.

В розповіді про освячення в 1089 р. Печерської церкви (Успенського собору Києво-Печерської лаври) сказано, що це дійство відбулося при «благороднѣмъ князи Всеволодѣ, державнемъ Русьскыя земля, и чаду его Володими-

¹ Повесть временных лет. С. 81. В Іпатіївському списку «Повісті» читаємо: «таки черныиъзи, аки свѣтила в Руской земли сияху» (ПСРЛ. Т. 2. Ипатьевская летопись. СПб., 1908. Стб.179. Отже, поняття «Русь» і «Руська земля» використані літописцями в тотожному значенні.

² у ті роки чернігівським князем.

³ Повесть временных лет. С. 65.

⁴ Там же. С. 85.

ре и Ростиславе»¹; контекст повідомлення переконує в тому, що йшлося про південну Руську землю. Проте в розчуленій і піднесеній похвалі ігумену монастиря Феодосію сказано про нього як про доброго пастиря, котрий молився «за порученое ему стадо и за люди хрестьяньскыя, за землю Русьскую»². Ці високі слова не залишають сумнівів у тому, що йшлося про Руську землю як державу, населену руським народом.

Літописи й інші літературні пам'ятки створюють враження, що в книжників для кінця XI ст. часом не існувало різниці між широким і вузьким поняттями «Руська земля». У статті «Повісті временних літ» 1093 р. спочатку мовиться, що «поидоша половци на Русьскую землю», й з подальшого зрозуміло, що йдеться про Наддніпрянщину (названі Київ, Чернігов, Переяславль, Турів), а через кілька рядків літописець вигукує: «А погании губять землю Русьскую», підкреслюючи глобальний характер цього нещастя³.

А 1096 року, як свідчить літописець, «Святополкъ»⁴ и Володимерь⁵ посласта къ Олгови [до Чернігова] глаголюща сице: «Поиди Кыеву, да порядъ положимъ о Русьстѣй земли»⁶. Йшлося про південну Руську землю, як випливає з розвитку подій. Але в підтексті цього короткого повідомлення відчувається турбота князів-дуумвірів про державу в цілому. В такому самому широкому значенні термін «Руська земля» виступає в статтях «Повісті» за 1093, 1094 і 1095 рр.⁷

Новгородський перший літопис молодшого ізвода під 1060 р. ставить знак рівності між псковичами, новгородцями і Руссю⁸, отже, включає до Руської землі північну частину держави. У цьому контексті також йдеться про державну територію Русі в цілому. Відомі й інші випадки використання літописцями другої половини – кінця XI ст. згаданого терміну в найширшому розумінні. Згідно моїх спостережень, назва «Руська земля» у пам'ятках писемності того часу часом виступає в її вузькому значенні: Київщина, Чернігівщина і Переяславщина. Коли Олег Святославич («Гориславич») у 1096 р. вийшов з покори Мономаху і Святополку, почав воювати проти них, убив сина Володимира Ізяслава й здійснив ще ряд вчинків, несумісних із княжим достоїнством, тоді син Мономаха Мстислав розбив його дружину біля Ярославля на Волзі й послав до

¹ Повість временных лет. С. 88.

² Там же. С. 90.

³ Там же. С. 92.

⁴ Ізяславич київський.

⁵ Мономах переяславський.

⁶ Повість временных лет. С. 96.

⁷ Там же. С. 92, 95, 97.

⁸ Новгородская первая летопись ... С.183.

Олега з пропозицією: «Не бѣгай никаможе, но пошлися к братѣ своей с молбою не лишать тя Русьскыѣ земли»¹. Йшлося про Чернігівське князівство, в якому тоді сидів Олег.

В рішеннях знаменного в історії Русі Любецького з'їзду 1097 р. сказано, що князі бідкалися з приводу незгод між ними й постановили: «Да ноне отселѣ имемся въ едино сердце, и блюдем Руськыѣ земли», а при завершенні з'їзду «рекоша вси: «Да будетъ на нь хрестъ честный и вся земля Русьская»². Найширше розуміння цього терміну на зібранні в Любечі не викликає сумніву. Того самого року, незабаром після Любеча, князь-ізгой Давид Ігоревич вчинив мерзенний злочин: осліпив теребовльського князя Василька, чим викликав загальний осуд у суспільстві. Володимир Мономах жажнувся, заплакав і рік: «Сего не бывало есть в Русьскѣй земли ни при дѣдѣх наших, ни при отцѣх наших, сякого зла»³. У наведеному уривку Руська земля виступає в значенні Руської держави.

В цій літописній Повісті про осліплення Василька не раз згадується Руська земля, і завжди в найширшому розумінні поняття. Коли обурений злочином Давида, скоєним при мовчазній підтримці київського князя, Мономах зібрався йти війною на Святополка, до справи втрутилися кияни (віче), котрі відрядили до нього митрополита Ніколая з проханням не губити Руської землі: «Аще бо възмете рать межю собою, погании [половці] имуть радоватися, и возмуть землю нашу, иже бѣша стяжали отци ваши и дѣди ваши трудом великим и храбрѣствомъ, побарающе по Русьскѣй земли, ины земли приискываху, а вы хотите погубити землю Русьскую»⁴, після чого Володимир Всеволодич розплакався і заявив, що не може погубити Руської землі. У словах літописця відбилися суспільне ставлення до Руської землі як до спільного надбання народу, князів, що очолювали його в боротьбі з ворогом.

На Витичівському з'їзді князів 1100 р. у Давида Ігоревича спільним рішенням відібрали м.Володимир із волостю, «зане ввергль [Давид] еси ножъ в ны, его же не было в Руськѣй земли»⁵, і дали взамін дрібні городки на Волині. Йдеться про Руську землю як державу русичів.

Початок XII ст. не вніс принципових змін до розуміння літописцями сполучення слів «Руська земля». Хіба що дещо частіше воно використовується у вузькому значенні, стосовно південноруських земель, але, як і раніше, без

¹ Повість временных лет. С. 109.

² Там же. С. 110.

³ Там же. С. 111–112.

⁴ Там же. С. 112.

⁵ Там же. С. 116.

Галицької та Волинської. Руська земля в уяві літописців – Наддніпрянщина, Київщина, Переяславщина й Чернігівщина. У 1103 р. київський князь Святополк Ізяславич і переяславський – Володимир Мономах з'їхались на снем, аби обговорити план походу проти половецьких ханів. Коли Святополк погодився з пропозицією Володимира піти разом на кочовиків, останній мовив: «То ти, брате, велико добро створиши землѣ Русскѣй». На їхній заклик зібрались чернігово-сіверські та кілька десятків інших південноруських князів. «Половци же, слышавше, яко идеть Русь, собрашася бе-щисла, и начаша думати»¹. Можливо, в наведених словах і присутнє вузьке тлумачення терміну, однак все ж таки тут слова «Руська земля» вжиті насамперед у значенні держави. Інший літописний контекст того часу, запис новгородського книжника 1103 р., також дозволяє тлумачити це поняття в широкому плані: «Идоша вся братья Русьскыя земля на половецѣ, ... и побѣдиша я, и князя ихъ имѣние заяша»². А от Новгородський літопис під 1115 р. окреслює Руську землю як Південну: «Съвъкупишася братья Вышгородѣ: Володимирѣ, Ольгѣ, Давыдѣ, и вся Русьская земля, и освятиша церковь камяну маяя въ 1»³.

Важливо наголосити на тому, що в Київському літописі часів князювання у стольному граді Володимира Всеволодича Мономаха та його сина Мстислава (1113–1132 рр.) бачимо термін «Руська земля» також у вузькому, південному значенні⁴. Нагадаю читачеві, що і Володимир, і Мстислав були останніми київськими й загальноруськими великими князями, котрі зуміли зберегти під своєю рукою всі давньоруські землі, й південні, й північні. На мою думку, вузьке розуміння київським літописцем першої третини XII ст. поняття Руської землі (у межах Київської) відповідало її тодішньому політичному статусові – великокнязівського домену, що підносився над іншими землями.

Володимир Всеволодич Мономах знову (і в останній раз!) об'єднав під владою Києва Давньоруську державу, що виявляла тенденції до поділу на окремі князівства вже незабаром по смерті його діда Ярослава Мудрого. Природно тому, що південноруські літописи (і Повість временних літ, і Київський ізвод XII ст.) слушно розглядали Руську землю першої третини XII ст. як осердя державного, суспільного і культурного життя руських людей того часу і зосереджували увагу саме на ній.

Ризикну висловити припущення, що в очах наших книжників ця південна Руська земля (у вузькому сенсі терміну) уособлювала Давньоруську державу.

¹ Повесть временных лет. С. 118.

² Новгородская первая летопись... С.19.

³ Там же. С. 20.

⁴ Летопись по Ипатскому списку. СПб., 1871. С. 204 (1116 р.), 205 (1121 р.) та ін.

Разом із тим, слід узяти до уваги той, не завжди враховуваний істориками факт, що Київському літописові XII ст. взагалі були властивими (у порівнянні з Повістю временних літ) взагалі певні географічна вузькість і обмеженість. Адже київський книжник тих років описує головним чином події, що відбувались у Південній Русі.

У 1103 р. розпочинається низка походів Русі до Половецького степу. У період 1103–1111 рр. об'єднані дружини руських князів під проводом київського князя Святополка Ізяславича й переяславського государя Володимира Всеволодича Мономаха неодноразово й успішно входять у землю Половецьку, долають половецьку кінноту й повертаються додому з великою здобиччю й визволеними з полону руськими людьми. Ці звияжні походи, як переконаний літописець, здійснювались на захист Руської землі, східнослов'янської держави, на її славу й велич. Показовим для розуміння «Руської землі» в найширшому сенсі уявляються статті «Повісті временних літ» під 1103 і 1111 р.

Тоді Святополк і Володимир Мономах з'їхалися поблизу Києва на Долобському озері і почали думати про те, як їм відбити напади степових кочовиків, що почастишали в кінці 90-х років XI ст. Русь дуже терпіла від майже щорічних вторгнень половців на південні землі країни. Під впливом Мономаха Святополк заявив, що готовий іти до Степу¹. Цей похід завершився гучною перемогою руського війська. Особливо характерною для розуміння використання поняття «Руська земля» літописцями є стаття 1111 р. з описом грандіозного походу руських князів до Степу. Книжник наголошує на тому, що військова експедиція творилась на захист Руської землі, для її прославлення. Ця стаття завершується урочистими і високими словами: ««Възвратишася русьстии князи въсвои си славою великою къ своимъ людемъ. И ко всимъ странамъ далнимъ, рекуше къ Грекомъ [Візантії] и Угромъ, и Ляхомъ и Чехомъ, дондеже и до Рима проиде» та слава².

Ця висока нота звеличення Руської землі як спільного надбання народу і його государів звучить у посмертному панегірику Володимиру Всеволодичу в Київському літописі XII ст.: «Преставися благовѣрный князь, христоролюбивый и великий князь всея Руси, Володимеръ Мономахъ, иже просвѣти Рускую землю, аки солнце луча пушая». У продовженні панегірика сказано, що він був «добрый страдалецъ за Рускую землю»³, тобто її захисник. В цьому короткому, але надзвичайно ємному тексті «Руська земля» предстає в різних значеннях: країна, держава, народ.

¹ Повесьть временных лет. С. 118.

² Там же. С. 122–125.

³ Летопись по Ипатскому списку. С. 208.

Так само добрим словом згадує київський літописець сина Мономаха і його наступника на київському столі Мстислава у дні, коли головний руський престол силою захопив глава клану Ольговичів Всеволод. Він не дуже то піклувався про Руську землю, ставлячи власні кланові інтереси вище державних: «Се бо Мьстиславъ Великий наслѣди отца своего путь Володимера Мономаха великаго. Володимеръ самъ собою постоя на Дону, и много пота утеръ за землю Рускую, а Мьстиславъ мужи своя посла, загна половци за Донъ и за Волгу, за Яикъ, и тако избави Богъ Рускую земю отъ поганыхъ»¹.

Руська земля часів роздробленості. Однак, починаючи з 40-х років XII ст., різко змінюється розуміння й використання літописцями самого поняття Руська земля (Русь). При уважній перевірці контекстів письмових джерел з'ясувалось, що поширена в історіографії теза, згідно якої топонім і етнікон «Руська земля» в IX–XI ст. застосовувався лише до південноруських земель, а з XII ст. поширився на всі східнослов'янські області, потребує коректив. По-перше, як було показано вище, з самого початку появи в літописах цього поняття до нього вкладали найширше розуміння². По-друге, з середини XII ст. літописці конкретизують це широке розуміння назви «Руська земля», чого раніше в джерелах ми практично не бачили. По-третє, ця земля в широкому смислі неодноразово протиставляється Руській землі в значенні Наддніпрянщини.

Причини відзначеного явища криються в глибоких соціальних змінах у суспільстві. З початком 1140-х років Давньоруська держава вступає в смугу удільної роздробленості. Відносно єдина держава Ярославичів стрімко розділяється на півтора десятка автономних земель і князівств. Часи роздробленості відбилися на сторінках джерел в описах майже безперервних міжкнязівських війн. Палали міста і села, гинули тисячі людей, а половці майже безкарно грабували Руську землю. Літописці чутливо побачили й відзначили настання роздробленості ще на самому її початку, коли, здавалось, ніщо не загрожувало владі великого князя київського Ярополка.

Віддалений від стольного града Русі, проте обізнаний із тамтешніми подіями, новгородський літописець із гіркотою відзначив під 1134 р.: «А Изяславъ иде Киеву, и раздѣрся вся земля Русская». «Раздѣрся» в данному контексті означає: розірвалася, втратила цілісність, і не лише Південна. Наступного року книжник запише: «Ходи Мирославъ посадникъ из Новгорода мирить кыянь съ черниговъци, и приде, не успевь ницто же: сильно бо възмялася вся земля

¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 217–218.

² Вважаю не випадковим те, що тонкий знавець літописів Л.В.Черепнін ні словом не обмовився про будь-яке розширення змісту поняття Руська земля в XII ст.; замість цього історик відзначає його звуження в кінці XI–XII ст. (*Черепнин Л.В. Исторические условия...* С. 58 і далі).

Русская»¹ – Руська земля збурилась, втратила спокій. В обох випадках бачимо проникливість літописця, розуміння ним ситуації в серці країни і за його межами.

Історики здавна сперечались з приводу причин настання удільної роздробленості. Лише в 1930-і працями Б.Д.Грекова і С.В.Юшкова, а в повоєнні роки – М.М.Тихомирова, Б.О.Рибакова, Л.В.Черепніна, В.Т.Пашута було доведено, що роздроблення держави стало наслідком розвитку феодальних відносин на Русі. Тоді почали вживати термін «феодальна роздробленість».

Роздробленість визрівала в надрах давньоруського суспільства не одне десятиліття, ставши наслідком його соціально-економічного поступу на місцях, у землях і князівствах: Чернігівському, Галицькому, Волинському, Володимиро-Суздальському, Новгородському та ін. Там протягом кінця XI–XII ст. виросла земельна знать. Вотчинники-феодала сиділи в укріплених садибах і замках, мали власні озброєні загони. Не випадково настання У.Р. збіглося в часі з початком активної участі бояр-землевласників у політичному житті держави. Вотчинники перестали бути зацікавленими в загальноруських походах проти половців, бо, не пускаючись у ризиковані воєнні дії, одержували постійну ренту від залежного населення. Окремі землі Давньоруської держави напередодні настання У.Р. настільки окріпили й виросли, що київський осередок влади з великим князем на чолі став заважати їм у вирішенні завдань внутрішньої та зовнішньої політики. Князі-Ярославичі намагались пустити коріння на місцях, обзавестись земельними володіннями і передавати столи у спадок дітям, порушуючи традиційний порядок «лествичного восхожденія». Обособлення земель і князівств підтримувала ремісничо-торговельна верхівка міст, що укладала «ряди» (угоди) з князями, у власних інтересах сприяла їм вивільнитися з-під опіки Києва².

На думку більшості сучасних істориків, вступ Давньоруської держави в добу роздробленості не означав її розпаду. Сталося політичне відособлення князівств і земель унаслідок наростання процесів феодалізації. Але й в умовах роздробленості поряд з відцентровими відбувались і доцентрові процеси. Паралельно з прагненням феодальної верхівки на місцях до автономії діяли сили, що об'єднували і згуртовували Русь, насамперед розвиток економічних і культурних зв'язків між князівствами і землями. Сприяли консолідації земель і князівств ідеї давньоруської єдності, прагнення до відновлення централізованої держави, підсилене постійною половецькою загрозою. Та й сама боротьба нащадків Ярослава за київський стіл була майже для кожного з них боротьбою

¹ Новгородская первая летопись... С.23.

² Котляр Н.Ф. Древнерусская государственность. СПб., 1998. С. 266 и сл.

за власний варіант єдності держави. На зміну ранньофеодальній, відносно централізованій монархії X–XI ст. у середині XII ст. прийшла монархія федеративна, що більше відповідала реаліям розвинутому етапу феодальної формації. Одні історики (Черепнін, Пашуто) вважають, що Руською державою купно правили найсильніші Ярославичі, інші (Рибаков, Толочко) схиляються до думки, що політичну стабільність у країні підтримували дуумвірати глав головних князівських кланів¹. На мій погляд, обидві системи управління діяли одночасно і паралельно. Так, у часи спів правління в Києві лідерів Ольговичів (Святослав Всеволодич) і Ростиславичів (Рюрик Ростиславич) у 1181–1194 рр. продовжував діяти порядок сумісного управління Руссю, і князі змагались між собою за першість і одержання уділу в південній Руській землі. В часи роздробленості ця земля протиставляється іншим руським землям, чого раніше в джерелах не спостерігалось.

Особливо виразно відділяється південна Руська земля від її частини, Переяславського князівства, в записі Київського літопису під 1140 р., коли недавній київський князь Всеволод Ольгович «надѣя бо ся силѣ своей, самъ хотяше землю всю держати, искаше подъ Ростиславомъ Смоленска, а подъ Изяславомъ² Володимера» і спробував вигнати їх з тих князівств. Послав він людей і до си́на Мономаха Андрія, котрий сидів у Переяславлі Південному, з вимогою «Ку́рьску изволи ити», бо хотів посадити в Переяславлі свого брата. «И Андрѣй тако рече, съдумавъ съ дружиною своею: «Лѣпши ми того смерть и съ дружиною на своей отчинѣ и на дѣдине взяти, нежели Курское княженъе; отецъ мой Курскѣ не сѣдѣлъ, но въ Переяславли, хочю на своей отчинѣ смерть прияти. Оже ти, братъ, не досити волости, всю землю Рускую держачи, а хочещи сея волости»³.

Так само вирізняється південна Руська земля на тлі всієї іншої території країни в зверненні Святослава Ольговича до Юрія Долгорукого 1146 р., з якого розпочалася перша громадянська війна на Русі: «Святославъ же прослезивъся, рече, пославъ къ Юргви у Суждаль: «Брата ми Всеволода Богъ поялъ, а Игоря [іншого брата] Изяславъ [Мстиславич] ялъ, а поиди в Рускую землю Киеву, милосердовавъ ми налези брата»⁴.

¹ Греков Б.Д. Киевская Русь. М., 1953. С. 505–514; Рыбаков Б.А. Первые века русской истории. М., 1964. С. 147–157; Пашуто В.Т. Черты политического строя Древней Руси // Древнерусское государство и его международное значение. М., 1965; Черепнин Л.В. К вопросу о характере и форме Древнерусского государства X – начала XIII вв. // Исторические записки. 1972. № 89.

² Мстиславичами, онуками Мономаха.

³ Летопись по Ипатскому списку. С. 218.

⁴ Там же. С. 234.

Для IX – першої третини XII ст. літописці звичайно не розкривали, які саме князівства, міста і землі (за винятком, часом, південноруських) вони називали Руською землею. Якщо під 1134 р. Новгородський перший літопис старшого ізвода завершує розповідь про усобиці між київськими, новгородськими і суздальськими князями загальною сентенцією: «И раздърся вся земля Русская»¹, то вже під 1170 р. це саме джерело докладно перелічує представників північних і західних земель Русі, яких воно об'єднало під найменуванням Руської землі: «В то же лѣто, на зиму, придоша подъ Новѣгородъ суждальци съ Андреевицемъ, Романъ и Мъстислав съ смольняны и съ торопыцяны, муромцы и рязаньци съ двема князьма, полоцьскый князь съ полоцяны, и вся земля просто Русская»². У виділених мною словах відчувається намагання книжника підкреслити належність вихідців із усіх тих земель до спільної для всіх них Руської землі – їхньої отчини і держави. Ця тенденція проступає і в інших древніх і авторитетних літописних ізводах: Іпатіївському, Лаврентіївському, Московському кінця XV ст.

Проте в літописних ізводах 40-х років XII ст. продовжує жити поняття Руської землі без уточнень, стосовно всієї землі, населеної русичами, та їх держави. У перебігу запеклої громадянської війни в 1148 р. князі зробили спробу примиритися й спільно берегти країну: «Нынѣ же, брате, хрестьянъ дѣля и всее Руской земли умирияся»³. Так само Руська земля виступає в наступних подіях того року. Тоді Юрій Долгорукий разом із сином Ростиславом задумали ошукати київського князя Ізяслава Мстиславича. Ростислав сказав йому, що батько не дає йому волості в Суздальській землі, а він, мовляв, хоче «за Рускую землю страдати». Ізяслав повірив йому і дав «часть» у Руській землі, далі доручив стерегти Руську землю від... Юрія⁴. Та швидко по тому з'ясував, що став жертвою цинічного обману, й вигнав його, відібравши подароване. Це викликало лютість Юрія й похід на союзника Ізяслава Володимира Давидовича і на самого київського князя – «Тако ли мнѣ части нѣту в Руской земли, и моимъ дѣтемъ», театральну вигукнув він, за словами літописця⁵.

Коли після смерті Ізяслава Мстиславича (1154 р.) і недовгого князювання в стольному граді Русі Ізяслава Давидовича в 1155 р. «въниде князь Гюрги»⁶ Києву и сѣде на столѣ, а Ізяславъ избежа Давыдовиць Църнигову, и прия Гюрги сыновъць въ миръ съ любовью, и волости имъ раздая достойныя; и бысть ти-

¹ Новгородская первая летопись ... С. 23.

² Там же. С. 33.

³ Летопись по Ипатскому списку. С. 256.

⁴ Там же. С. 256–257.

⁵ Там же. С. 261–262.

⁶ Юрій (Георгій) Долгорукий.

шина въ Русьстѣи земли»¹. Йдеться про Руську землю в повному її обсязі. Та «тишина» так і не настала, незабаром проти Юрія Володимировича піднялись мало не всі князі. Далі це поняття виступає в літописах як у широкому, так і у вузькому значенні.

На середину 1190-х років у літописах все більше відчувається незрима присутність на півдні Давньоруської держави соверена могутнього Ростово (Володимиро)-Суздальського князівства Всеволода Юрійовича на прізвисько Большое Гнездо. Характерним у цьому плані виглядає стаття Київського літопису під 1194 р.: «Святослав позва братию свою... и поча с ними думати, хотя на Рязаньскіи князи: бяхуть бо имъ рѣчи про волости; и послашася ко Всеволоду в Суздаль, просячися у него на Рязань. Всеволодъ же ихъ волѣ не створи»². Втім, цей текст можна було б розглядати як визнання Ольговичами старійшинства Всеволода лише в Північно-Західній Русі, отже, могло йтися про розподіл сфер впливу в країні, – якби не свідоцтво того літопису наступного року, що цілком певно свідчить про загальне старійшинство Всеволода.

1195 р. Всеволод звернувся до Рюрика (що залишився по смерті Святослава Всеволодича в 1194 р. єдиновладним київським князем) з грамотою, яка містила ледве приховану загрозу: «Вы есте нарекли мя во своемъ племени во Володимере старейшаго; а нынѣ (ти) сѣлѣ еси в Киевѣ, а мнѣ еси части не учинилъ в Руской землѣ!» Далі Всеволод заявив, що оскільки Рюрик роздав «часті» в Руській землі молодшим князям, то хай з ними її й береже, «да како ю с нимъ удержити, а то узрю же, а мнѣ не надобѣ!»³

Рюрик сполошився, вибачився перед суздальським князем і забрав кращу «часть» у зятя Романа Мстиславича, передавши її Всеволоду Юрійовичу. Своє рішення Рюрик обґрунтував таким чином: «А нам безо Всеволода нельзя быти, положили есмы на немъ старѣшинство вся братья во Володимерѣ племени»⁴ – тим самим Рюрик силкувався звужити рамки старійшинства Всеволода до потомства Володимира Мономаха, до якого вони обидва належали. Та сам Всеволод думав інакше, – він вважав себе старішим серед усіх руських князів.

Така «часть» часто ототожнювалась Ярославичами з «отчиною». Коли в 1150 р. Ізяслав Мстиславич тимчасово втратив Київ на користь Долгорукого, він був змушений звернутись до його сина Андрія з проханням: «Въведи мя къ отцю твоєму в любовь», тобто посприяти укладенню миру між ними. «Ізяславу же молвящю: «Мнѣ отцины въ Угрехъ нѣтуть, ни в Ляхохъ, токмо в Руской

¹ Новгородская первая летопись... С. 29.

² Летопись по Ипатскому списку. С. 456.

³ Там же. С. 459.

⁴ Там же. С. 461.

земли, а проси ми у отца волости по Горину»¹. Однак Долгорукий відмовив йому.

У продовженні виснажливої й тривалої війни з Долгоруким Ізяслав Мстиславич опинився між молотом і ковадлом. Дружинники сказали йому: «Сѣмо идеши на Гюргя, а се рать за тобою Володимеръ»², всім нам буде важко. Тоді Ізяслав мовив своїм дружинникам: «Вы есте по мнѣ из Рускые земли вышли, своихъ сель и своихъ жизний лишися, а язъ паки своея дѣдины и отчины не могу презрѣти»³. В обох наведених текстах Київського ізводу йшлося про Руську землю в значенні Південної.

Так само в контекстах Київського літопису 1151 р., в яких ідеться про укладення Ізяславом Мстиславичем союзу проти Долгорукого з братом останнього В'ячеславом, термін «Руська земля» відноситься до Південної. В'ячеслав Володимирович, якого Ізяслав проголосив київським великим князем, звертається до його брата Ростислава, говорячи, що Ізяслав «добывъ Руской земли, и на мнѣ честь положилъ и посади мя в Киевѣ», а перед тим В'ячеслав недвозначно заявив Ростиславу, що хоч Долгорукий і його спільники Ольговичі є сильними, зате «по насъ яла Руская земля вся и чернии клобуци»⁴. Чорні клобуки мешкали на південних рубежах Руської землі у вузькому значенні терміну, на Київщині й Переяславщині. Далі сам Ізяслав Мстиславич мовить братові Ростиславу, що Господь привів його до Руської землі й він діяв єдино заради неї. Проте додає до цього, що поширює владу на інші частини Русі⁵.

У 1151 р. протистояння між Юрієм Долгоруким й його небожем Ізяславом Мстиславичем досягло вищої точки кипіння. Старший в роду Мономашичів В'ячеслав Володимирович звернувся до молодшого свого брата Юрія з умовами: «Я, брате, тобѣ молвлю, Рускы дѣля земля и хрестьянъ дѣля, поѣди же у свой Переяславль и в Курескъ, и съ своими сыны, а онамо у тебе Ростовъ великий, а Ольговичи [спільників] пусти домови»⁶. Проте Долгорукий не змирився, продовжив воювати з Ізяславом і незабаром по тому був розбитий ущент і вигнаний з південної Руської землі.

Як і до цього, південна Руська земля обмежувалась у суспільній свідомості рубежами Київщини, Чернігівщини і Переяславщини. Коли наступного року Ізяслав Мстиславич зійшовся у битві з Володимирком галицьким, вірним союзником Долгорукого, він запалював своїх воїнів такими словами: «Братья и

¹ По річку Горинь. Там же. С. 281.

² Володимирко Володаревич галицький.

³ Летопись по Ипатскому списку. С. 284.

⁴ Там же. С. 292.

⁵ Там же. С. 292.

⁶ Там же. С. 298.

дружино! Богъ всегда Рускыя землѣ и рускихъ сыновѣ въ безчестьи не положилъ естъ», отже, протиставив їх галичанам, жителям іншої, не Руської землі. Бойовище завершилось нищівною поразкою полків Володимирка¹. Незабаром після того Ізяслав Мстиславич і його союзник угорський король примусили Володимирка до не вигідного для нього миру. У статтях угоди, зокрема, говорилося: «Цѣлуй хрестъ честный, что за тобою городовъ Рускихъ, то ти все възворотити» Ізяславу. Йшлося про київські міста на галицькому порубіжжі, захоплені Володимирком тоді, коли в Києві тимчасово сидів Юрій Долгорукий. Далі «король у свою землю иде въ Угры, а Изяславъ у Рускую землю»². Здається, не можна більш виразно протиставити Руську землю землі Володимирка – Галицькій. В аналогічному значенні Південної Руська земля виступає в літописних контекстах 1154 і 1155 рр., що розповідають про вокняжіння в Києві спочатку Ростислава Мстиславича, а потім і Юрія Володимировича Долгорукого³.

Все частіше в 50-х роках XII ст. літописці конкретизують саме поняття «Руська земля» у південному значенні. Під 1155 р. київський літописець так розповів про похід сина Мономаха Юрія Долгорукого з Ростово-Суздальського князівства на південь: «Той же зимѣ *пошелъ бѣ Дюрги в Русь*, слышавъ смерть Изяславлю⁴, и бысть противу Смоленску, и бысть ему вѣсть...»⁵ Отже, і в південноруському джерелі Смоленськ названо Руссю. Ще більш чітко під найменням Руської землі Смоленськ і Смоленщина виступають в Київському літописі 1180 р.: «Прислаша новгородци мужѣ свои ко Мъстиславу к Ростиславичю⁶, зовуче и Новугороду Великому; он же, *не хотяше ити из Русской земли*, река им...»⁷

Київський літопис другої половини XII ст. називає Руською землею і Суздаль⁸, і підмосковне місто Дмитров, говорячи про нього: «Придоша измаилтяне безбожнѣи половци на Русь воевать ко Дмитрову»⁹.

У 1172 р. смоленські брати-Ростиславичі були змушені вступити в конфлікт із могутнім володимиро-суздальським князем Андрієм Юрійовичем Боголюбським, онуком Володимира Мономаха. Андрій тоді визнавався Ярославичами старішим князем на Русі й вважав, що має право самовладно розпоря-

¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 310.

² Там же. С. 313.

³ Там же. С. 324, 329.

⁴ київського князя Ізяслава Мстиславича.

⁵ Летопись по Ипатскому списку. С. 328.

⁶ тодішньому смоленському князеві.

⁷ Летопись по Ипатскому списку. С. 411.

⁸ Там же.. С. 422–423 (запис 1182 р.).

⁹ Там же. С. 424 (1184 р.).

джатися іншими князями й волостями. Він був переконаний у тому, що може вільно порядкувати в південній Руській землі. Присікавшись до Ростиславичів з незначного приводу, «рече Андрѣй Романови: «Не ходиши в моей воли съ братьєю своею, а поиди с Киева, а Давыдъ ись Вышегорода, а Мьстиславъ из Бѣлагограда. А то вамъ Смоленескъ, а темъ ся подѣлите!»¹ Це була небачена на Русі річ. Висловлюючись по-сучасному, Боголюбський вийшов за межі поля феодалного права: адже ні він ні хто інший в тогочасній державі не мав права позбавляти князів-Рюриковичів волостей, тим паче позбавляти Руської землі тих, хто сидів там згідно того права. Це не могло не викликати напруження в суспільстві.

Продовжуючи виклад подій 1172 р., київський книжник співчутливо пише: «И пожалишаси велми Ростиславичи, оже ихъ [Андрій] лишають Руськой земли, а брату своему Михалкови дають Кыевъ»². Роману довелося повернутися до рідинного Смоленська, а обачливий Михалко послав замість себе до Києва брата Всеволода. Стривожені Ростиславичі³ надіслали до Андрія посла із словами: «Брате!⁴ Въ правду ты нарекли есмы отцемъ собѣ, и крестъ есмы цѣловали к тобѣ,... а се нынѣ брата нашего Романа вывелъ еси ись Києва, а намъ путь кажеша и изъ Руськой земли без нашеѣ вины...» Андрій же отвѣта имъ не вѣда»⁵. Йшлося про насильницьке привласнення володимиро-суздальським государем південної Руської землі.

Після цього Ростиславичі відмовились коритися Андрієві Юрійовичу і почали діяти, не оглядаючись на нього. Вони вночі в'їхали до Києва і «яша Всеволода Юрьевича, и Ярополка Юрьева внука;... братья же даша Кыевъ Рюрикови». Він урочисто вступив до стольного града і «сѣде на столѣ отецъ своихъ и дѣдъ своихъ»⁶. По суті, то було оголошення війни Боголюбському.

Привертає увагу настирливе і постійне вживання київським літописцем збірного терміну «Ростиславичі» замість називання імен тих братів. Можна думати, так сталося тому, що ці князі прагнули утвердити своє колективне старійшинство над південною Руською землею – древнім ядром держави. Адже в їх напружених перемовинах з Боголюбським йшлося не стільки про Київ, скільки про Руську землю.

¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 388.

² Там же. С. 388.

³ Літописець віддає перевагу збірній назві клану перед іменами окремих Ростиславичів.

⁴ але не «отче», хоча він був на покоління старшим від них, не кажучи вже про претензії князя Андрія на те, щоб бути старійшим («отцем и господином») для всіх інших руських князів.

⁵ Летопись по Ипатскому списку. С. 388.

⁶ Там же.

Після того, коли Ростиславичі силою повернули собі Київ і південну Руську землю, події набрали характеру відкритого протистояння між ними і Боголюбським. Літопис докладно описує цей сюжет. Андрій Юрійович продовжував наполягати на тому, щоб Ростиславичі забрались із Руської землі. До нього охоче («рады быша») приєднались Ольговичі, що визнали себе його васалами. В інтерпретації київського повістяра під'южуваний Ольговичами Андрій «посла Михна мѣчника, рекъ ему: «Бѣдъ к Ростиславичемъ, рци ти имъ: «Не ходите в моей воли, ты же, Рюриче, пойдѣ въ Смолньскъ к брату во свою отчину. А Давыдови рци: а ты пойдѣ въ Берладъ, а въ Руськой земли не велю ти быти, а Мѣстиславу молви: в тобѣ стоить все [зло], а не велю ти в Руськой землѣ быти»¹.

То була нечувана й цинічна образа. Вона полягала не тільки в тому, що нащадків Мономаха, суверенних князів-вотчинників, предки яких одвіку жили і княжили в Руській землі, силкувався вигнати з неї інший Мономашич. Адже розташована у Дністерсько-Дунайському пониззі Берладь в очах панівної верхівки Русі була місцем, де скупчувався різний набір, викинуті з суспільства люди. Пригадаємо, що до звенигородського князя Івана Ростиславича, котрий насмілювався змагатись із дядьком Володимирком Володаревичем за Галич 1145 р., втратив своє маленьке князівство і втік у пониззя Дністра, міцно пристало презирливе прізвисько «Берладник».

У відповідь на завдану йому Боголюбським тяжку образу Мстислав Ростиславич «повелѣ Андрѣва посла емъше постричи голову передъ собою и бороду, рекъ ему: «Иди же ко князю своему и рци ему: «Мы тя досихъмѣсть акы отца имѣли по любви²; аже еси съ сякими рѣчьми прислалъ, не акы къ князю, но акы къ подручнику и просту человеку, а что умыслилъ еси, а то е дѣй, а Богъ за всѣмъ»... Літописець з іронією описує одвітну реакцію Боголюбського, не приховуючи симпатій до сміливого Ростиславича: «Андрѣй же то слышавъ отъ Михна, и бысть образъ лица его попуснѣлъ³; и възострѣся на рать, и бысть готовъ»⁴. Зібравши величезну рать, Андрій Юрійович рушив на південь проти Ростиславичів. Однак вони добре підготувались до війни і протиставили йому добре продуманий план дій. Воєнні дії не принесли успіху Боголюбському.

Для розуміння ставлення самих Ярославичів та окремих гілок цього великого роду до поняття «Руська земля» в часи роздробленості характерною уявляється розповідь Київського літопису під 1178 р. Тоді віче Новгороду Великому запросило одного з Ростиславичів Мстислава княжити до себе. «Онъ же не

¹ Літопись по Ипатскому списку. С. 389–390.

² а не з обов'язку.

³ насупився.

⁴ Літопись по Ипатскому списку. С. 390.

хотяше ити из Руской земли, река имъ: «Яко не могу ити изъ отчины своеѣ и со братьею своею розойтися... Си же размысливая вся в сердци своемъ, не хотѣ ити, но понудиша и братья своя и мужи свои, рекуче ему: «Брате! Аже зовуть тя с честию, иди! А тамо ци не наша отчина?»¹

Для цього контексту, так само, як і до попереднього сюжету про стосунки між Ростиславичами і Боголюбським, характерне намагання Ростиславичів оголосити південну Руську землю своєю отчиною. Разом із тим, вони виявляють претензії на володіння загальноруською «отчиною» – Руською землею.

Яскравий приклад конкретизації літописцем широкого поняття Руської землі бачимо в Суздальському літописі початку XIII ст. У перебігу знаменитої Липицької битви 1216 р. між володимиро-суздальським військом, з одного боку, і новгородським і смоленським – з іншого, один із суздальських бояр вигукнув, звертаючись до своїх князів: «Не было того ни при прадѣдехъ, ни при дѣдехъ, ни при отцѣ вашемъ², оже бы кто вшелъ ратью в силную землю в Суздальскую, оже вышел цѣль, хотя бы и *вся Руская земля*: и Галичская, и Киевская, и Смоленская, и Черниговская, и Новгородская, и Рязанская, никако противу сей силѣ успеють»³. У цих словах Руська земля виступає поняттям, тотожним Давньоруській державі, бо в них перелічені її основні складові частини, за винятком хіба що землі Волинської. Втім, для північноруського літописця вона могла асоціюватися тоді з Галицькою.

Та не слід думати, ніби широке розуміння поняття «Руська земля» з другої половини XII ст. витіснило в літописах вузьке. Зовсім ні. Вузьке тлумачення терміну зберігається в джерелах, але набуває нових відтінків, а часом і нового значення. З 40-х років XII ст. поняття Руської землі в розумінні Русі Дніпровської починає у джерелах протиставлятися іншим давньоруським землям. Ось типова для такого тлумачення стаття літопису за 1141 р.: «Бѣжашю же Святославу⁴ из Новагорода, идущю в Русь къ брату»⁵ – Всеволоду Ольговичу, що княжив тоді в Києві. Або: «Том же лѣтѣ ходиша вся Руска земля на Галиць, и много попустиша область их»⁶. Йдеться про війну 1146 р. між київським князем Ізяславом Мстиславичем і галицьким – Володимирком Володаревичем, у якій на боці Ізяслава були південноруські князі.

¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 411.

² Всеволоді Велике Гніздо.

³ ПСРЛ. Т. 1. Лаврентьевская летопись. Вып. 3. Приложения: Продолжение Суздальской летописи по Академическому списку. Указатели. Л., 1928. Стлб. 495.

⁴ Ольговичу, чернігівському князю.

⁵ Летопись по Ипатскому списку. С. 221.

⁶ Новгородская первая летопись ... С. 27.

З 40-х років XII ст. для новгородських літописів робляться характерними звістки такого типу: «Преставися въ Руси Всѣволодь»¹, тобто в Києві, або: «Иде архиепископъ новгородскыи Нифонтъ въ Русь»² – із контексту зрозуміло, що до Києва. Але це зовсім не означало, що новгородські книжники не вважали свою землю належною до Руської землі. У другій половині XII – на початку XIII ст. вони знали і використовували й широке поняття Руської землі із включенням до її меж Новгороду з волостю. Під 1214 р. у Новгородському першому літописі старшого ізвода читаємо: «И рече Твѣрдиславъ посадникъ: «Яко, братие, страдали дѣди наши и отчи за Русьскую землю, тако, братье, и мы поидимъ по своему князи»³. А в іншому записі цього джерела за 1231 р., розповівши про голод в своєму місті, новгородський літописець з гіркотою зауважив: «Се же горе бысть не въ нашей земли въ одной, нъ по всей области Русстѣи, кромѣ Кыева одного»⁴.

У першій третині XII ст. у літописах ще зберігалось типове для XI ст. розуміння південної Руської землі як Київщини, Чернігівщини й Переяславщини. Про це свідчать записи новгородського літописця того часу: «В се же лѣто [1132 р.] ходи Всѣволодь⁵ въ Русь Переяславлю»⁶ або: «Иде въ Русь архиепископъ Нифонтъ [із Новгорода] съ лучшими мужи и заста кыяны с черниговци стояще противу себе, и множество вой».⁷ Але вже з тих самих 40-х років XII ст. в літописах виявляється нова, небачена раніше тенденція: відокремлення від «Русі» (звичайно у значенні лише Київщини) інших частин традиційної Руської землі: Чернігівщини і Переяславщини.

Та ще виразніше протиставляється Руській землі – Київщині – земля Чернігівська в розповіді південного книжника під 1151 р. про посольство, надіслане угорському королеві Андрію II від київських князів-співправителів В'ячеслава Володимировича та Ізяслава Мстиславича, котрі тоді воювали за Руську землю з чернігівськими княжими кланами Давидовичів і Ольговичів та їхнім союзником Юрієм Долгоруким. Київські послы мовили королю: «Гюргий есть силенъ, а Давыдовичи и Ольговичи с нимъ суть... По насъ яла *Руская земля вся* и чернии клобуци»⁸ – мовляв, нас підтримує вся Руська земля, ще й чорні клобуки.

¹ Новгородская первая летопись ... Йдеться про смерть київського князя Всеволода Ольговича 1146 р.

² Там же. С. 28 (1140 р.).

³ Там же. С. 53.

⁴ Там же. С. 71.

⁵ Мстиславич, новгородський князь.

⁶ Новгородская первая летопись ... С. 22.

⁷ Там же С. 24 (1135 р.).

⁸ Летопись по Ипатскому списку. С. 291–292.

Тим часом, із контексту цього повідомлення робиться зрозумілим, що під «усією Руською землею» посла мали на увазі саму лише Київську землю, великокнязівський домен.

Це саме спостерігаємо в літописі за 1189 р. Тоді співправителі в Південній Русі Святослав Всеволодич і Рюрик Ростиславич вирішили розділити між собою Галицьке князівство, скориставшись із того, що тамтешній князь Володимир Ярославич був вивезений до Угорщини. «И рядящимся о волость Галичкую. Святославъ же даяшеть Галичъ Рюрикови, а собѣ хотяшеть всей Руской земли около Кыева», якою володів Рюрик, при тому, що сам Святослав княжив у Києві! Отже, згідно цього контексту Руська земля була тотожна великокнязівському доменові.

Тільки не наведений контекст Київського літопису не є чимось незвичайним. У цьому самому джерелі під 1193 р. зустрічаємось із відвертим протиставленням Чернігівської землі Київсько-Руській землі. Коли київський князь Рюрик Ростиславич зібрався було в похід на Литву, його співправитель в Київській землі Святослав Всеволодич із докором мовив йому: «Брате и свату! Ажь ты идешъ изо отчины своя на свое орудье, а яз паки иду за Днѣпръ¹, своих дѣля орудѣй, а в Руской землѣ кто ны ся останеть?»². А в описі битви на Калці з монголами в 1223 р. суздальський літописець також відділив Чернігівську землю від тодішньої Руської землі – Київщини: у похід проти ворога пішли «все князи русии и все князи чернѣговьскыи»³.

Та не лише Чернігівщину, навіть одвічну частину землі Київської, Овруцьку волость, київський літописець 90-х років XII ст. в одному випадку не вважав належною до Руської землі. У 1190 р. Святослав Всеволодич перебував у Чернігові, а його співправитель у Руській землі Рюрик Ростиславич подався до свого доменіального володіння Овруча. Коли половці почали «воювати Русь», Рюрик закликав Святослава не залишати на поталу ворогові Руську землю⁴. З контексту літописного повідомлення випливає, що і Чернігів і Овруч столичний книжник не вважав належними до південної Руської, тобто Київської землі. Так само в 1193 р. Святослав звернувся до Рюрика, що перебував у Овручі, із закликом: «Пойди в Русь⁵, стережи же своя земля!»⁶.

Отже, з 40-х років XII ст. літописці, серед них і південноруські, починають виразно протиставляти Руській землі в межах землі Київської всі інші давньо-

¹ до свого домену, Чернігівської землі.

² Летопись по Ипатскому списку. С. 455.

³ ПСРЛ. Т. 1. Вып. 3. Стлб. 506.

⁴ Летопись по Ипатскому списку. С. 450.

⁵ у данному контексті – Київську землю.

⁶ Летопись по Ипатскому списку. С. 456.

руські землі й князівства, навіть ті, що здавна завжди вважались Руссю в найвужчому, південноруському, значенні цього топоніма й етнікона. Одночасно в літописах, як південно-, так і північноруських, зберігалось і широке розуміння Руської землі як усієї території давньоруської народності й державності. Відзначені тенденції спостерігаються і в джерелах першої третини XIII ст. Однак відсутність Київського літопису цього часу, значна географічна й політична замкненість Галицько-Волинського і лапідарність Суздальського (Лаврентіївського) ізводів позбавляють мене можливості обґрунтувати цю тезу на матеріалі джерел.

Як мовилось, можна пояснити ці явища настанням удільної (феодальної) роздробленості Давньоруської держави. Спробую дещо конкретизувати це пояснення. Слід сказати, що роздробленість була неоднозначним, суперечливим процесом, і не лише в соціально-економічній площині, а й у соціальній та політичній областях. Зміни на політичній карті Русі, як мені здається, не могли не відбитися й на контекстах літописів.

Послаблення влади київського великого князя, раніше безумовного государя («отца и господина») для всіх інших князів, привело до того, що з середини 50-х років XII ст. він реально володіє хіба що власним доменом, Київською землею. І це, поряд з іншими чинниками, змушувало його підкреслювати справжню «руськість» цієї землі, її одвічну перевагу над всіма іншими, що складали Давньоруську державу. З іншого боку, місцеві князі, що посилювались, всіляко прагнули до відособлення від київського государя, зокрема термінологічно, що також знайшло, на мій погляд, відбиття в літописах. Тому, можна думати, в джерелах постійно і паралельно зустрічаються і часом суперечать одне одному обидва тлумачення поняття «Руська земля» – вузьке і широке.

Вважаю, що зміни в тлумаченні літописцями поняття «Руська земля» не випадково збігаються в часі з настанням удільної роздробленості Давньоруської держави. Зміни в державній структурі Давньої Русі не могли не відбитися в термінології джерел. Та хіба лише суспільно-політичний аспект відбився в новому розумінні й тлумаченні давньоруськими книжниками поняття «Руська земля»?

Переконаний, що ні. Значну роль у цьому відіграли етнокультурні та ідеологічні чинники. Адже одночасно з послабленням державної єдності Русі закладались передумови формування на її етнокультурній, державній та економічній основі російської, української та білоруської середньовічних народностей. Не варто спрощено розуміти і уявляти ці надзвичайно складні, тривалі й багатозначні процеси. Давньоруська етнокультурна спільність далеко не відразу розділилась на три похідних від неї.

Як відомо читачеві, в XII ст. Київська держава змінила свою форму і структуру: зробилась з єдиновладної, відносно об'єднаної монархії монархією федеративною, яка складалась із півтора десятків тією чи іншою мірою автономних земель і князівств. Лише з перебігом часу, в XIII – XIV ст., великі й малі князівства і землі почали помалу об'єднуватися, утворюючи території трьох східнослов'янських народностей¹.

Таким чином, у новому розумінні терміну «Руська земля», що прийшло до літописців з 40-х років XII ст. у зв'язку із наростанням процесів удільної (феодальної) роздробленості в державі, відбилися не лише і не стільки політичні, скільки етнічні, культурні, економічні – і великою мірою ідеологічні явища. В області ідеології відстоювання поняття «Руська земля» серйозно впливало на згуртування народності й держави як у роки її відносної єдності (IX – XI ст.), так, особливо, за доби роздробленості, коли це поняття було одним із провідних об'єднавчих стимулів у країні.

Руська земля в джерелах XIII ст. На рубежі XII і XIII ст. Давньоруська держава помалу хилилася до занепаду. Кончина Святослава Всеволодича 1194 р. одразу порушила хитку рівновагу політичного життя Південної Русі й призвела до послаблення соціально-економічних зв'язків і суспільної стабільності в Давньоруській державі. Особливо загострилась обстановка в самій Південній Русі на початку XIII ст. Тоді на чернігівський стіл зійшов Всеволод Ольгович, на прізвисько Чермний (Рудий), і заявив претензії на київський великокнязівський престол, на якому сидів Рюрик Ростиславич. Країна невпинно сповзала до занепаду.

Усе перше десятиліття XIII ст. минуло в суперництві Ольговичів із Рюриком за Київ, яке завершилось досі незрозумілим історикам дивним обміном столами між ним і Всеволодом Чермним. Свою політичну кар'єру і саме життя Рюрик завершив, так і не побачивши більше так жаданого ним київського стола. Він помер у Чернігові 1216 р., а трьома роками раніше залишив світ і його суперник Всеволод Чермний. Ще за рік до того сконав видатний государ Північно-Східної Русі Всеволод Юрійович, на прізвисько Велике Гніздо Під 1215 р. суздальський літописець занотував, не помітивши, мабуть, парадоксальності своїх слів: «Преставися Рюрикъ Ростиславичъ князь киевський, княжа Черниговъ»².

Після смерті цих непересічних діячів Русі їх змінили на головних княжих столах набагато блідіші політичні постаті. Так, у Чернігові 1216 року вокняжився син Рюрика, малосилий і політично млявий Володимир. А в Києві ще

¹ Черепнин Л.В. Исторические условия ... С. 67.

² ПСРЛ. Т. 1. Лаврентьевская летопись. Вып.2. Л., 1927. Стб.427–429, 433, 436, 438.

1212 р. зусиллями Мстислава Мстиславича Удатного посадили невиразного члена клану смоленських Ростиславичів, його брата у перших Мстислава Романовича, котрий безславно, мов боягуз, загинув 1223 р. під час битви з монголами на р.Калці. На руській Півночі сини Всеволода Велике Гніздо розпочали тривалу боротьбу за престол Володимиро-Суздальського князівства, вирішальним чином послабивши це державне утворення. Роздроблення Давньоруської держави в першій третині XIII ст. все більше посилювалось.

Та справа полягала не тільки і не стільки в тому, що країні в першій третині XIII ст. просто не вистачало яскравих княжих особистостей, видатних політиків і полководців, як вважав англійський історик Дж.Феннел¹ і деякі інші вчені минулого і сучасності. Адже навіть найбільш видатному державному діячеві і воєначальнику Давньої Русі XIII ст. Данилові Романовичу Галицькому виявилось не до снаги не те що згуртувати розрізнені князівства, хай лише південноруські, а й зберегти від розпаду відновлене ним 1245 р. і, здавалось, міцно збите на довгі роки Галицько-Волинське велике князівство. Не встиг ще померти Данило (1264 р.), як його могутня і консолідована держава була буквально роздерта на шматки-уділи його братом Васильком, синами і небожем.

Справа була зовсім у іншому. Процеси і явища роздробленості на Русі в перші роки XIII ст., безперервно нарастаючи і поглиблюючись, набули незворотного характеру. Криза влади поглибилась, а відцентрові сили остаточно перемогли доцентрові. Занадто далеко зайшли феодалізація країни, породжений нею місцевий сепаратизм, княжі й боярські сваволя та егоїзм, щоб можна було повернути славні часи Ярослава Мудрого і його звияжного онука Володимира Мономаха.

Давньоруська державність наближалась до свого присмерку. Політичні й соціальні зв'язки між землями і князівствами слабшають, відцентрові сили остаточно беруть гору над доцентровими. Зате посилюються зв'язки торговельні, економічні. Ці процеси набувають невідворотного характеру. Десять з другої половини XII ст. утворюються кілька груп земель, суспільно-економічні зв'язки між якими робляться особливо тісними й сталими. Як встановив Л.В.Черепнін, на кінець XII – першу третину XIII ст. склалися чотири осібні групи земель: 1. Новгородська, Псковська, Смоленська, Полоцька та Вітебська; 2. Володимиро-Суздальська, Рязанська, Устюзька та Муромська; 3. Київська, Чернігівська та Сіверська; 4. Галицька і Волинська. У цих об'єднаннях проглядає виділення територій майбутніх середньовічних культурно-етнічних спільностей (князівств). Пожвавлення процесів соціально-економічної й політичної концентрації сприяло тому, що, починаючи з кінця XIII ст., на фундаменті цих

¹ Феннел Дж. Кризис средневековой Руси. 1200–1304 гг. М., 1989. С. 208 та ін.

груп земель (з часом вони змінювали і склад і територіальні межі) формуються території української, російської й, менш виразно, білоруської народностей. Поряд з економічними і політичними зв'язками, пожвавлювались культурні взаємини між цими землями і князівствами. Вони простежуються, зокрема, в архітектурі кам'яних храмів і фортець, у живописі, скульптурі й ужитковому мистецтві, фольклорі (поширення билин і казок), побуті тощо¹.

Поступово федеративна монархія на Русі протягом кінця XII–XIII ст. переросла на конфедеративну. Це об'єктивно відбилося на розумінні і використанні книжниками самого поняття «Руська земля». Винищувальна навала орд Батия на Русь в 1237–1241 рр. лише довершила розпад Київської Русі. Настав її кінець, і на новий схід державного сонця надій не залишалось!

Отож, зміни в тлумаченні літописцями словосполучення «Руська земля» були викликані кардинальними зрушеннями і в структурі, і в соціальній системі держави. При тому основні значення цього терміну збереглись, хай і у видозміненому вигляді.

Як і в контекстах попереднього, XII ст., широкі, загальноруське розуміння поняття «Руська земля» в південноруському літописанні превалювало над іншими: вузьким у значенні Наддніпрянщини і локальним у розумінні Київської, Чернігівської, Галицької й Волинської земель. В розчуленому панегірику государеві Галицько-Волинського князівства Роману Мстиславичу літописець кидає погляд на славну історію Давньоруської держави й оспівує одного з її володарів, київського князя Володимира Мономаха, подвиги якого наслідував його «онук» (насправді праправнук) Роман, і далі констатує, що після його кончини «велику мятежю вставшю въ земли Руской»², тобто в державі.

Галицько-Волинський літопис. Як відомо, Галицько-Волинський ізвод є насамперед обласним, земельним літописом, проте в ньому приділена немала увага загальноруським справам. Описуючи з'їзд руських князів перед готуванням до відсічі монголам на Калці 1223 р., книжник перелічує головних государів Давньоруської держави (трьох Мстиславів: київського, чернігівського і галицького) і зауважує: «то бо бяху старийшины в Руской земли, Гюргия же князя великого суждальского не бы в томъ сѣвѣтъ»³. У наведеному тексті виступає Руська земля теж у значенні всієї Русі.

У сюжеті про навалу орд Батия на Південну Русь, описуючи облогу тим ворогом Києва, галицький книжник підсумовує яскраву й моторошну картину

¹ Черепнин Л.В. Исторические условия формирования русской народности до конца XV в. // Вопросы формирования русской народности и нации. М.;Л., 1958. С. 71–73.

² Галицько-Волинський літопис. С. 77.

³ Там же. С. 86.

монгольської присутності в країні: «И бѣ исполнена Рускаа земля ратныхъ»¹. В цьому контексті словосполучення «Руська земля» відноситься до Давньоруської держави, загарбаній ворогом. Адже перед тим літописець розповідає про здобуття монголами міст Рязані й Володимира, Рязанської та Суздальської земель, тобто Руської землі в широкому сенсі. .

Повістуючи про наклеп великого галицького боярина Жирослава на свого князя Мстислава Мстиславича (середина 20-х років XIII ст.), літописець з обуренням пише, що боярин «раздвиже уста своя на господина своего: да не будетъ ему пристанка въ всѣхъ земляхъ Рускихъ и въ Угорскихъ, ни в кѣихъ же странахъ»², демонструючи погляд на «землі Руські» як на спільну територію всього руського народу. Так само в розповіді про поневіряння Данила Романовича в Орді, його вимушене схиляння перед ханом Батием, галицький повістяр з сумом і обуренням вигукує: «О злѣе зла честь татарьскаа! Данилови Романовичю, князю бывшю велику, обладавшю Рускою землею, Киевомъ и Вьлодимеромъ и Галичемъ, съ братомъ си, и инѣми странами; нынѣ сѣдить на колѣну и холопомъ называется и, и дани хотять, жива не часть и грозы приходятъ ...Его же отецъ бѣ царь в Руской земли, иже покори Половецкую землю и воева на иные страны...»³. Всеруський масштаб терміну «Руська земля» в наведеному контексті не підлягає сумнівові.

Широке розуміння названого поняття зберігається в Галицько-Волинському літописі впродовж другої половини XIII ст. Літописець постійно підкреслює загальноруське значення діянь князя Данила. Описуючи його похід до Чехії 1253 р., що був звичайною для того часу воєнною акцією, він наголошує на тому, що «не бѣ бо въ земли Рустей прѣвѣ, иже бѣ воеваль землю Ческую, ни Святославъ Хоробрый ни Вьлодимеръ Святый»⁴ – велич скоєного галицько-волинським государем, спадкоємця засновників Давньоруської держави, стверджується посиленням на їхні славні імена. А згадуючи будівництво Данилом його улюбленого міста, неприступної твердині Холма, в розповіді про події 1259 р., галицький книжник із гордістю зауважує, що «его же [Холм] татарове не возмогоша приати, егда Батый поима всю землю Рускую»⁵.

Значно поступається за частотою використання в Галицько-Волинському ізводі словосполучення «Руська земля» в значенні Наддніпрянщини. Це залежить від самого характеру розповідей літописця про події за межами Галичини

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 101.

² Там же. С. 88.

³ Там же. С. 109.

⁴ Там же. С. 114.

⁵ Там же. С. 121.

і Волині. Перед битвою з монгольським військом на Калці 1223 р. «прибегшимъ же половцемъ многымъ в Рускую землю»¹. Із продовження розповіді ясно, що йшлося про Київщину, куди тоді з'їхалися князі з Південної Русі.

Близько 1233 р. Данило Романович відбив напад угорського короля й одержав заклик від свого союзника, київського князя Володимира Рюриковича допомогти йому проти суперника, чернігівського князя Михайла Всеволодича. «Данилови же пришедшю сътворити миръ межи ими. Данилъ же из Руское земли взя собѣ часть Торцескый, и паки да и дѣтемъ Мьстиславимъ, шюрятомъ своимъ...»² Літописець чітко окреслює південну Руську землю як Київську. А порубіжне зі степом місто Торческ було причастям тестя Данила – Мстислава Мстиславича, отож, галицький князь вважав, що мав право на нього. Так само двома роками пізніше князь Данило допомагав Володимирі Рюриковичу відбиватись від половців, насланих все тим же Михайлом чернігівським. Тоді «половцемъ же пришедшимъ къ Киеву и плѣнящимъ землю Рускую»³.

Дещо частіше від Наддніпрянщини термін Руська земля у вузькому значенні виступає в прикладенні літописцем до Галицько-Волинської Русі. Одразу після панегірика Романові Мстиславичу в початковій частині Галицько-Волинського літопису мовиться: «Велику мятежю вѣставшю въ земли Руской, оставившима же ся двѣма сынома его, единъ 4 лѣта, а другый двѣ лѣтъ»⁴. А в розповіді про події осені 1230 р., коли ворожі Романовичам галицькі бояри намовляють угорського короля проти Данила Романовича, вони звертаються до нього із словами: «Изыдѣте на Галиць и примѣте землю Рускую; аще не пойдеши, но укрѣпятся на ны»⁵. У цих словах поняття «Руська земля» звужується до меж Галицької землі. Так само у записі галицького книжника, що відноситься до весни 1241 р., сказано, що князь Данило (котрий, рятуючись від Батия, перебував на еміграції в Польщі), тоді повертався додому і «не може бо пройти до Руское земли...»⁶, тобто, галицької. А в тексті галицького літописця, що відноситься до 1262 р., йдеться про угоду між польськими і галицько-волинськими князями (Данилом і Васильком Романовичами та їхніми синами): «И положиша рядъ межи собою о землю Рускую и Лядскую»⁷. Йдеться про Галицько-Волинське князівство.

¹ Галицько-Волинський літопис. С. 85.

² Там же. С. 95.

³ Там же. С. 97.

⁴ Там же. С. 77.

⁵ Там же. С. 92.

⁶ Там же. С. 102.

⁷ Там же. С. 126.

Південноруські відомості Воскресенського літопису за першу третину XIII ст. Вище я розглянув свідчення про Руську землю в південноруському літописанні, представленому, як вважалося не так давно, єдиним літописним ізводом, Галицько-Волинським. Хоча увагу дослідників не міг не привернути *Воскресенський літопис*, що докладно розповідає про південноруські події як XII, та к XIII ст. Від О.О.Шахматова йде думка, що цей літопис є переробкою Московського ізвода 1479 р. А Московський ізвод ліг в основу наступного московського літописання¹. Авторитетну думку основоположника науки про літописання підтримав Д.С.Лихачов². Та ні той, ні інші дослідники не звернули належної уваги на південноруський аспект Воскресенського літопису. А от учень і послідовник Шахматова М.Д.Присьолков у своїй праці з історії літописання піддав сумніву саме існування Московського ізвода 1479 р. і припустив, що Воскресенський літописець використав один із списків Іпатіївського ізвода³. Якщо це так, то чому він не скористався з останньої його частини, Галицько-Волинського літопису, а працював з якимось іншим текстом?

В.Т.Пашуто також прийшов до думки, що складач Воскресенського ізводу використав для своїх південноруських звісток того часу якийсь ізвод, схожий до Іпатіївського, який доводив виклад до 1238 р. і був природним продовженням Київського літопису Рюрика Ростиславича другої половини XII ст.: «Аналіз тексту цього літопису (як він відбився у Воскресенському) утруднюється тим, що Воскресенський літопис, як відомо, виявляє сліди зближення з одним із списків, аналогічним нині існуючими спискам Іпатіївського літопису, а також із Новгородським владичним літописом», на що вказували Шахматов, Присьолков і Лихачов. На думку Пашута, Воскресенський літопис зберіг у собі Київський літопис 1238 р. не в чистому вигляді, а зближений принаймні з його новгородською і галицько-волинською переробками⁴. Отже, існують усі підстави вважати південноруські записи Воскресенського ізводу належними якомусь не відомому науці джерелу з Південної Русі.

«Якщо виділити всі відомості південного літопису XIII ст., як вони відбилися у літописі Воскресенському, то легко помітити, що в центрі уваги того літопису перебувала діяльність смоленських князів Ростиславичів, їх успіхи в боротьбі за княжі столи Києва, Новгорода і Галича». Що ж до Київського

¹ Шахматов А. Обзорение русских летописных сводов XIV–XVI вв. // Шахматов А.А. Разыскания о русских летописях. М., 2001. С. 758 («Обозрение» вперше опубліковано в 1938 г.).

² Лихачев Д.С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. М.;Л., 1947. С. 356.

³ Приселков М.Д. История русского летописания XI–XV вв. СПб., 1996. С. 85, 178,

⁴ В.Т.Пашуто. Очерки по истории Галицко-Волинской Руси. М., 1950. С. 21–22. (параграф Киевская летопись 1238 г.).

літопису XIII ст, то він, на думку В.Т.Пашута, примикав до Київського літопису Рюрика Ростиславича другої половини XII ст.¹ Думку вченого щодо існування Київського літопису XIII ст. і його віддзеркалення у літописі Воскресенському недавно підтримав і дещо розвинув В.І.Стависький².

Необхідно відзначити, що, так само як в Галицько-Волинському ізводі, поняття «Руська земля» трапляється у Воскресенському літописі за XIII ст. набагато рідше, ніж у його попереднику, Київському ізводі XII ст. Слід сказати, що у цьому джерелі неначе відновлюється одна з тенденцій київського літописання попереднього століття: широке значення терміну частіше перекриває його вузьке розуміння.

У 1202 р. київський государ Рюрик Ростиславич «воста» на свого зятя Романа Мстиславича, князя галицько-волинського, змовився з чернігівськими Ольговичами і зібрався йти на Галич. Однак Роман випередив його і «скопя полкы Галичские и Володимерьские, и иде в Рускую землю», після чого вигнав тестя з Києва. Рюрик не змирився з втратою стольного града, наступного року зібрав велике військо, взяв штурмом...Київ, розорив і розграбував місто! Літописець вигукує: «Сотворися велико зло в Руской земли, яково же не бывало и отъ крещения надъ Киевомъ»³. У наведеному контексті поряд стоять обидва основні значення поняття Руська земля, широке й вузьке.

Типовою для такого подвійного тлумачення «Руської землі» вважаю літописну статтю 1207 р. У ній це поняття виступає в двох значеннях. Тоді чернігівський князь Всеволод Чермний «пришедь съде въ Києве, много зла сотворивъ земли Руской». Йдеться про Південну землю. А великий князь володимиро-суздальський Всеволод Велике Гніздо, дізнавшись про це, «сжалиси о томъ и рече: «Еда единѣмъ тѣмъ отчина земля Руская, а намъ не отчина ли?»⁴. Йшлося про порядок колективного володіння головними князями південною Руською землею, проте у цих словах проступає ще й розуміння Всеволодом приналежності не лише йому, а й іншим Рюриковичам, всієї тієї землі.

Під 1223 р. у Воскресенському літописі розповідається про вторгнення половецького війська на Русь. Розповівши про розгром половецьких орд татарським експедиційним корпусом Джебе і Субедея в південній Руській землі, книжник далі називає руських князів, котрі пообіцяли ханам допомогу проти ворога. Він перелічує переважно південноруських князів, але робить ремарку:

¹ Пашута В.Т. Указ. соч. С. 23.

² Стависький В. Київ і Київське літописання в XIII столітті. Київ, 2005.

³ ПСРЛ.Т. 7. Летопись по Воскресенскому списку. СПб., 1856 (далее – Воскресенская летопись). С. 107.

⁴ Воскресенская летопись. С. 114.

«Князя же великого Юрья Всеволодича Суздальскаго въ томъ совѣтѣ не было»¹, отже, йшлося про головних князів держави, государів Руської землі. Далі в поняття «Руська земля» так само вкладається подвійний зміст: «И съвокупиша землю Русскую всю противу Татаромъ... Увѣдаша же татарове, яко идуть князи Рустии противу имъ»². Утім, все ж таки широке поняття «Руська земля» в наведених уривках літопису переважає над вузьким.

Особливо показовим для думки щодо превалювання широкого поняття терміну «Руська земля» виглядає контекст повідомлення про вторгнення війська Батия на Русь. Літописець філософськи підсумовує свої роздуми словами: «Бысть нахождение безбожныхъ татаръ на землю Рускую гнѣвомъ Божиимъ, за умножение грѣховъ нашихъ»³. Він не вбачає різниці між Північчю і Півднем, між Володимиро-Суздальською Руссю і Київською. А, повідомивши про смерть в Орді великого князя Володимиро-суздальського Ярослава Всеволодича в 1246 р., книжник із співчуттям до нього пише: «И много пострада отъ безбожныхъ татаръ за землю Рускую»⁴. Коли 1249 р. його син Олександр прийшов з Орди від ханів з ярликом «на Киевъ и на всю Рускую землю», тоді його брат Андрій «сѣдѣ на столѣ въ Володимери»⁵ на Клязьмі. В обох випадках поняття «Руська земля» використане книжником у найширшому його значенні.

Так само йдеться про Руську землю в повному її обсязі в повідомленні Воскресенського літопису під 1255 р. про обкладення Русі Ордою важкою даниною: «Тое же зимы приѣхаша численници изъ Татаръ, и сочтоша всю землю Рускую, и поставиша десятники и сотники, толико не чтоша игуменовъ, и поповъ и чрнѣнцовъ, кто служитъ святымъ церквамъ»⁶. Нарешті, в панегірику князеві володимиро-суздальському, а перед тим і новгородському Олександрові Ярославичу (1263 р.), з похвалою сказано, що він «много тружесея за землю Рускую, и за Новгородъ, и за Псковъ, и за всю землю Рускую животь свой полагаа за православное християнство»⁷.

При переважанні загальноруського розуміння воскресенським літописцем поняття «Руська земля» часом трапляється використання його в джерелі у прикладенні лише до Наддніпрянщини. Звичайно тоді, коли йшлося про напади кочовиків на південну Київщину і Переяславщину. Вище наводились контексти розповідей джерела з описом набігу монголо-татарського війська на Пів-

¹ Воскресенская летопись. С. 129–130.

² Там же. С. 130.

³ Там же. С. 153.

⁴ Там же. С. 156.

⁵ Там же. С. 159.

⁶ Там же. С. 161.

⁷ Там же. С. 164.

денну Русь 1223 року. Розповідаючи про вторгнення цього не баченого раніше страшного ворога на Русь і розгром ним половців, літописець вигукує: «Много бо ти Половци зла створиша Руской земли; Богъ же отмщение створи надъ безбожными куманы, сынами Измаиловыми, побѣдиша ихъ татары и инѣхъ языкъ»¹.

Отже, в статтях південноруських літописів, де йдеться про події XIII ст., загалом зберігається тенденція, характерна для контекстів XII ст. (маю на увазі Київський літопис): книжники вважають Руською землею всю територію розселення східних слов'ян. Але Наддніпрянщина, класична «Руська земля» XI – XII ст. у межах Київщини, Чернігівщини й Переяславщини, ледве помітна у Галицько-Волинському і Воскресенському ізводах.

¹ Воскресенская летопись. С. 129.